القرآن الكريم

سنڌي ترجمه

كنز الايمان

اعلىٰ حضرت اِمام احمد رِضا بريلوى عليه الرحمة

و

خزائن العرفان

حضرت صدر الافاضل

سيّد مُحمّد نعيم الدّين مُراد ابادى عليه الرحمة

سنڌيڪار

مفتي مُحمّد رحيم سڪندري

جامعه راشديه پير جو ڳوٺ (ڪنگري)

ناشر

ضياء القرآن پبليڪيشنز

گنج بخش روڈ لاهور

فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِيٓ أُوحِيَ

إِلَيْكَ ۖ إِنَّكَ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿٤٣﴾

وَإِنَّهُۥ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ ۖ وَسَوْفَ تُسْـَٔلُونَ ﴿٤٤﴾

پوءِ مضبوطي سان چنبڙيو رهه ان کي
جيڪو تنهنجي طرف وحي ڪيو ويو آهي
بيشڪ تون سڌي واٽ تي آهين ۽ بيشڪ
اهو (قرآن پاڪ) شرف آهي تنهنجي
واسطي ۽ تنهنجي قوم جي
واسطي ۽ (اي مسلمانو) عنقريب
اوهان کان پڇا ڪئي ويندي.

سُوْرَةُ الْفَاتِحَةِ مَكِّيَّةٌ

(١) (٥)

سورة فاتحه مڪي آهي، هن ۾ ست آيتون ۽ هڪ رڪوع آهي.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

الله نهايت مهربان ٻاجهاري جي نالي سان (شروع)

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ ﴿١﴾ الرَّحْمٰنِ

سڀ خوبيون الله جي لاءِ آهن جيڪو ساري جهانن جو پالڻهار، نهايت

الرَّحِيْمِ ﴿٢﴾ مٰلِكِ يَوْمِ الدِّيْنِ ﴿٣﴾ اِيَّاكَ

مهربان ٻاجهارو، جزا جي ڏينهن جو مالڪ آهي. اسان تنهنجي ئي

نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِيْنُ ﴿٤﴾ اِهْدِنَا الصِّرَاطَ

عبادت ڪريون ۽ توکان ئي مدد گهرون. اسان کي سڌي رستي تي

الْمُسْتَقِيْمَ ﴿٥﴾ صِرَاطَ الَّذِيْنَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

هلاءِ. انهن جو رستو جن تي تو احسان ڪيو

غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّآلِّيْنَ ﴿٧﴾

نه (انهن جو) جن تي غضب ٿيو ۽ نه گمراهن جو.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

نَحْمَدُهٗ وَنُصَلِّيْ عَلٰى حَبِيْبِهِ الْكَرِيْمِ

سورة فاتحه جا نالا: فاتحه، فاتحة الكتاب، ام القرآن، سورة الكنز كافيه، وافيه، شافيه، شفاء، سبع مثاني، نور، رقيه، سورة الحمد، سورة الدعاء، تعليم المسئلة، سورة المناجات، سورة التفويض، سور السوال، ام الكتاب، فاتحة القرآن، سورة الصلواة، هن سورة ۾ ست آيتون، ستاويهه ڪلما ۽ هڪ سؤ چاليهه حرف آهن. ڪا به آيت ناسخ يا منسوخ نه آهي.

شان نزول: هيءَ سورة مڪه مڪرمه يا مدينه منوره يا ٻنهي ۾ نازل ٿي. عمرو بن شرحبيل کان نقل آهي ته نبي ڪريم صلى الله عليه واله وسلم حضرت خديجه رضى الله تعالىٰ عنها کي فرمايو ته مان هڪ سڏ ٻڌندو آهيان جنهن ۾ اِقْرَاْ چيو ويندو آهي. ورقه بن نوفل کي اها ڳالهه ٻڌائي، هن عرض ڪيو ته جڏهن اهو آواز اچي ته اوهان اطمينان سان ٻڌو. ان کان پوءِ حضرت جبرئيل عليه السّلام خدمت ۾ حاضر ٿي عرض ڪيو ته پڙهو بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ. ان مان معلوم ٿيو ته نزول ۾ هي پهرين آيت آهي. ٻين روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته پهرين سورة اِقْرَاْ نازل ٿي. هن سورة ۾ سيکارڻ خاطر ٻانهن جي زبان ۾ ڪلام فرمايو ويو آهي.

احڪام: مسئلو: نماز ۾ هن سورة جو پڙهڻ واجب آهي، امام ۽ اڪيلي جي لاءِ حقيقتًا يعني پنهنجي زبان سان ۽ مقتدي جي لاءِ حڪمًا يعني امام جي زبان سان. صحيح حديث ۾ آهي ته قِرَاْءَةُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ امام جو پڙهڻ ئي جماعتي جو پڙهڻ آهي. قرآن پاڪ ۾ جماعتي کي چپ رهڻ ۽ امام جي قرأت ٻڌڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي. اِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ وَاَنْصِتُوْا. مسلم شريف جي حديث آهي، اِذَا قَرَاَ فَاَنْصِتُوْا جڏهن امام قرأت ڪري ته اوهان خاموش رهو ۽ اهو ساڳيو حڪم ٻين ڪيترين حديثن ۾ به آهي. مسئلو: جنازي نماز ۾ دعا ياد نه هجي ته فاتحه سورة دعا جي نيت سان پڙهڻ جائز آهي (عالمگيري).

سورة فاتحه جون فضيلتون: حديثن ۾ هن سورة جون ڪيتريون ئي فضيلتون بيان ڪيل آهن. حضورجن فرمايو ته توريت، انجيل ۽ زبور ۾ هن جهڙي سورة نازل نه ٿي. (ترمذي) هڪ ملائڪ آسمان تان لهي پاڻ ڪريمن تي سلام عرض ڪيو ۽ ٻن اهڙن نورن جي خوشخبري ڏني جيڪي حضورجن کان اڳ ۾ ڪنهن به نبيءَ کي عطا نه ٿيا: هڪ سورة فاتحه، ٻيو سورة بقرة جون آخري آيتون. (مسلم شريف). سورة فاتحه هر بيماريءَ جي لاءِ شفا آهي (دارمي). سورة فاتحه سؤ دفعا پڙهي دعا گهربي ته الله تعالىٰ اها دعا قبول فرمائيندو آهي (دارمي). اَعُوْذُ بِاللّٰهِ. مسئلو: تلاوت کان اڳ ۾ اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطٰنِ الرَّجِيْمِ پڙهڻ سنت آهي. (خازن) پر شاگرد استاد کان پڙهندو هجي ته سنت نه آهي (شامي) مسئلو: نماز ۾ امام ۽ اڪيلي جي لاءِ سبحان کان فارغ ٿي اعوذ بالله آهستي پڙهڻ سنت آهي. (شامي). بِسْمِ اللّٰهِ: مسئلو: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ قرآن پاڪ جي آيت آهي، مگر سورة فاتحه يا ڪنهن ٻي سورة جو حصو نه آهي، ان ڪري نماز ۾ ڏاڍيان پڙهڻ نه گهرجي. بخاري ۽ مسلم ۾ روايت آهي ته حضور اقدس صلى الله عليه واله وسلم ۽ حضرت ابوبڪر صديق ۽ حضرت عمر فاروق رضى الله عنهما نماز اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ سان شروع ڪندا هئا. مسئلو: تراويحن ۾ جيڪو ختم پڙهيو ويندو آهي، ان ۾ ڪٿي به هڪ ڀيرو بِسْمِ اللّٰهِ ڏاڍيان ضرور پڙهڻ گهرجي، جيئن هڪ آيت رهجي نه وڃي. مسئلو: قرآن پاڪ جي هر سورة، سورة براءت کان سواءِ بِسْمِ اللّٰهِ سان شروع ڪجي. مسئلو: سورة نمل ۾ سجدي جي آيت کان پوءِ جيڪا بسم الله آيل آهي سا پوري آيت نه آهي بلڪ آيت جو حصو آهي ان ڪري ان آيت سان گڏ ضرور پڙهي ويندي ڏاڍيان واري نماز ۾ ڏاڍيان ۽ آهستي واري نماز ۾ آهستي. مسئلو: هر جائز ڪم بسم الله سان شروع ڪرڻ مستحب آهي، ناجائز ڪم تي بسم الله پڙهڻ منع آهي. سُورة فاتحه جا مضمون: هن سورة ۾ الله تعالىٰ جي تعريف، ربوبيت، رحمت، مالڪ هجڻ، عبادت جي مستحق هجڻ، خير جي توفيق، ٻانهن جي هدايت، الله تعالىٰ جي طرف متوجه ٿيڻ، عبادت جو مخصوص هجڻ، مدد طلب ڪرڻ، هدايت گهرڻ، دُعا جا آداب، نيڪن جي حال سان موافقت، گمراهن کان نفرت ۽ پاسو ڪرڻ، دنيا جي زندگيءَ جو خاتمو، جزا ۽ جزا جي ڏينهن جو تفصيل وار بيان آهي ۽ باقي سمورن مسئلن جو اجمالي طرح بيان آهي. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ. مسئلو: هر ڪم جي شروعات ۾ بسم الله وانگر الله جو حمد بجا آڻڻ گهرجي. مسئلو: ڪڏهن حمد واجب هوندي آهي، جيئن جمعي جي خطبي ۾. ڪڏهن مستحب، جيئن نڪاح جي خطبي ۾ ۽ هر بابرڪت ڪم ۾ ۽ کائڻ پيئڻ کان پوءِ. ڪڏهن سنت مؤڪده، جيئن ڇڪ اچڻ کان پوءِ. (طحطاوي). رَبِّ الْعَالَمِيْنَ: ۾ پوري ڪائنات جي حادث، ممڪن ۽ محتاج هجڻ ۽ الله تعالىٰ جي واجب، قديم، ازلي، ابدي، حيّ، قيّوم، قادر ۽ عليم هجڻ جي طرف اشارو آهي، جن کي

سُوْرَةُ الْبَقَرَةِ مَدَنِيَّةٌ ۲ (۸۷)

سورة بقره مدني آهي هن ۾ ٻه سؤ ڇاسي آيتون ۽ چاليهه رڪوع آهن.

آياتها ۲۸۶ — بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ — ركوعاتها ۴۰

الله نهايت مهربان ٻاجهاري جي نالي سان (شروع) وا

الٓمّٓ ۞ ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ ۛ فِيْهِ ۛ هُدًى

ڪ اهو (وڏي رتبي وارو) ڪتاب! (قرآن) جنهن ۾ ڪا به شڪ جي جاءِ نه آهي وا

لِّلْمُتَّقِيْنَ ۞ الَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيْمُوْنَ

ڊپ وارن لاءِ هدايت آهي جيڪي اڻ ڏٺي ايمان آڻين ٿا ۽ نماز قائم رکن ٿا

الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنٰهُمْ يُنْفِقُوْنَ ۞ وَالَّذِيْنَ

۽ اسان جي ڏني مان (اسان جي واٽ ۾) خرچ ڪن ٿا. ۽ جيڪي ايمان

يُؤْمِنُوْنَ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَآ اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ ۚ

آڻين ٿا ان تي، جيڪو (اي محبوب) تو ڏانهن لاٿو ويو ۽ جيڪو توکان اڳ لاٿو ويو

وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوْقِنُوْنَ ۞ اُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِّنْ

۽ آخرت تي يقين رکن ٿا. اهي ئي ماڻهو پنهنجي پالڻهار طرفان

رَّبِّهِمْ ۙ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُوْنَ ۞ اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا

هدايت تي آهن ۽ اهي ئي ڪامياب آهن. بيشڪ اهي (ماڻهو) جن جي قسمت

سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُوْنَ ۞

۾ ڪفر آهي، تون انهن کي ڊيڄارين يا نه ڊيڄارين، تن لاءِ هڪجهڙو آهي اهي ايمان نه آڻيندا

رب العالمين جو لفظ لازم ڪري ٿو ۽ هي لفظ علم الٰهيات جا اهم بحث طئي ٿي ويا. مٰلِكِ يَوْمِ الدِّيْنِ: ملڪ جي پوري ظاهر ٿيڻ جو بيان ۽ هي دليل الله کان سواءِ ڪو به عبادت جو لائق نه آهي؛ ڇو ته سمورا سندس ئي ملڪيت ۽ ٻانها آهن ۽ ٻانهو عبادت جو حقدار ٿي نه ٿو سگهي. انهيءَ مان هيءَ به معلوم ٿيو ته دنيا عمل جي جاءِ آهي ۽ ان جي واسطي هڪ پڇاڙي آهي، جهان جي سلسلي کي ازلي ۽ قديم چوڻ باطل آهي. دنيا جي ختم ٿيڻ کان پوءِ هڪ جزا جو ڏينهن آهي، ان سان تناسخ جو عقيدو باطل ٿي ويو. اِيَّاكَ نَعْبُدُ: ذات ۽ صفات جي ذڪر کان پوءِ اهو فرمائڻ اشارو ڪري ٿو ته عقيدو عمل کان مقدم آهي؛ عبادت جي مقبوليت عقيدي جي صحيح هجڻ تي موقوف آهي. مسئلو: نعبد جي جمع صيغي مان نماز باجماعت ادا ڪرڻ جو به اشارو ملي ٿو ۽ هي به ته عوام جون عبادتون محبوبن ۽ مقبولن جي عبادتن سان گڏ هجڻ ڪري قبول ٿين ٿيون. مسئلو: هن ۾ شرڪ جو رد به آهي ته الله تعاليٰ کان سواءِ ڪنهن جي به عبادت نٿي ڪري سگهجي. وَاِيَّاكَ نَسْتَعِيْنُ: ۾ هي سيکاريائين ته مدد وٺڻ واسطي ان سان هجي يا ٻنا واسطي جي هجي، هر طرح سان الله تعاليٰ سان خاص آهي حقيقي مستعان (مدد طلب ڪيل) فقط خدا جي ذات آهي. باقي سڀ اسباب اولاد خادم ۽ دوست وغيره سمورا الله جي مدد جا مظهر آهن. ٻانهي کي گهرجي ته ان تي نظر رکي ۽ هر شيءِ ۾ قدرت جي هٿ کي ڪارڪن ڏسي ان مان هي سمجهڻ ته ولين ۽ نبين کان مدد وٺڻ شرڪ آهي، باطل عقيدو آهي؛ ڇو ته الله جي مقربن جي مدد الله جي مدد آهي، غير کان مدد وٺڻ نه آهي. جيڪڏهن ان آيت جي اها معنيٰ هجي ها، جيڪا وهابين سمجهي، ته پوءِ قرآن پاڪ ۾ اَعِيْنُوْنِىْ بِقُوَّةٍ ۽ اِسْتَعِيْنُوْا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ ڇو اچي ها ۽ حديثن ۾ اهل الله کان مدد وٺڻ جي تعليم ڇو ڏني وڃي ها. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيْمَ. ذات ۽ صفات جي معرفت کان پوءِ عبادت ۽ ان کان پوءِ دعا جو طريقو سيکاريائين، ان مان هي مسئلو به معلوم ٿيو ته ٻانهي کي عبادت کان پوءِ دعا ۾ مشغول ٿيڻ گهرجي. حديث شريف ۾ به نماز کان پوءِ دعا جي تعليم ڏني وئي آهي (الطبراني في الكبير ۽ بيهقي في السنن) صراط مستقيم مان مراد اسلام يا قرآن يا نبي ڪريم صلى الله عليه وسلم جن جا اخلاق يا سندن آل ۽ اصحاب آهن. ان مان ثابت ٿئي ٿو ته صراط مستقيم اهل سنت جو طريقو آهي، جيڪي اهلِ بيت، اصحاب، سنت، قرآن ۽ سوادِ اعظم سمورن کي مڃيندا آهن. صِرَاطَ الَّذِيْنَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ڦرين جملي جو تفسير آهي؛ ڇو ته صراط مستقيم مان مراد مسلمانن جي واٽ آهي، انهيءَ سان ڪيترائي مسئلا حل ٿي وڃن ٿا ته جن ڪمن تي بزرگانِ دين جو عمل ٿي رهيو هجي، اهو صراط مستقيم ۾ داخل آهي. غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّآلِّيْنَ. هن ۾ هدايت آهي ته حق جي طالبن کي خدا جي دشمنن ۽ انهن جي عادتن ۽ رسمن کان پاسو ڪرڻ لازم آهي. ترمذي جي روايت آهي ته مغضوب عليهم مان مراد يهودي ۽ ضالين مان مراد نصارا آهن. مسئلو: ضاد ۽ ظاءِ ذاتي فرق آهي، ڪن صفتن جو اشتراڪ هنن کي هڪ نٿو ڪري سگهي، انهيءَ ڪري غير المغظوب ظا سان پڙهڻ جيڪڏهن ارادي سان آهي ته پوءِ قرآن ۾ تحريف آهي ۽ ڪفر ۽ جيڪڏهن نه ته ناجائز آهي. مسئلو: جيڪو شخص ضاد جي جاءِ تي ظا پڙهي ته ان جي امامت ناجائز آهي (محيط برهاني). آمين. ان جي معنيٰ آهي ايئن ئي ڪر يا قبول فرماءِ. مسئلو: هي قرآن جو ڪلمو نه آهي. مسئلو: سورة فاتحه جي پوري ٿيڻ تي آمين چوڻ سنت آهي، نماز جي اندر ۽ نماز کان ٻاهر به. مسئلو: حضرت امام اعظم جو مذهب آهي ته نماز ۾ آمين آهستي چئجي. سيني حديثن تي نظر ۽ تنقيد سان اهو ئي نتيجو نڪري ٿو ته ڏاڍيان جي روايتن ۾ صرف وائل جي روايت صحيح آهي، جنهن ۾ مد بها جو لفظ آهي، جنهن جي دلالت ڏاڍيان تي قطعي نه آهي. جيئن ڏاڍيان جو احتمال آهي اهڙو ئي بلڪ ان کان گهڻو همزه جي مدّ جو احتمال آهي. ان ڪري اها روايت ڏاڍيان جي لاءِ حجت نٿي ٿي سگهي. ٻيون روايتون جن ۾ جهر ۽ رفع جا الفاظ آهن تن جي سند ۾ ضعف آهي. ان کان علاوه اهي روايتون بالمعنيٰ آهن ۽ راويءَ جي سمجهه حديث نه آهي. تنهن ڪري آمين آهستي پڙهڻ وڌيڪ صحيح آهي.

وا سورة بقره: هي سورة مدني آهي، حضرت ابن عباس رضى الله تعالى عنهما فرمايو ته مدينه منوره ۾ سڀ کان اڳ ۾ هيءَ سورة نازل ٿي. وَاتَّقُوْا يَوْمًا تُرْجَعُوْنَ آيت کان سواءِ، جيڪا حج وداع ۾ مڪه مڪرمه ۾ نازل ٿي. (خازن) هن سورة ۾ ٻه سؤ ڇهاسي آيتون، چاليهه رڪوع، ڇهه هزار هڪ سؤ ايڪويهه ڪلمان ۽ پنجويهه هزار پنج سؤ حرف آهن. (خازن). پهريائين قرآن پاڪ ۾ سورتن جا نالا نه لکيا ويندا هئا، هي طريقو حجاج ڪڍيو. ابن عربيءَ جو قول آهي ته سورة

باقي صفحه ۳۴

خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى
الله انهن جي دلين تي ۽
قُلُوْبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ ؕ وَعَلٰۤى اَبْصَارِهِمْ
ڪنن تي مهر هڻي آهي ۽ انهن جي اکين تي
غِشَاوَةٌ٘ وَّلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيْمٌ ۧ ⑦ وَمِنَ النَّاسِ
ڳوڙهو پردو آهي[8] ۽ انهن لاءِ وڏو عذاب آهي ۽ ڪي ماڻهو چون
مَنْ يَّقُوْلُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَا هُمْ
ٿا ته[9] اسان الله تي ۽ قيامت جي ڏينهن تي ايمان آندو ۽ اهي
بِمُؤْمِنِيْنَ ۘ ⑧ يُخٰدِعُوْنَ اللّٰهَ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا ۚ
ايمان وارا نه آهن، دوکو ڏيڻ گهرن ٿا الله کي ۽ ايمان وارن کي[13]
وَمَا يَخْدَعُوْنَ اِلَّاۤ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُوْنَ ؕ ⑨
۽ (حقيقت ۾) پاڻ کي ئي دوکو ڏين ٿا ۽ اهي نٿا سمجهن
فِيْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌ ۙ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا ۚ وَلَهُمْ
انهن جي دلين ۾ (بدعقيدگيءَ جي) بيماري آهي[14] پوءِ (ويتر) الله انهن جي بيماريءَ کي وڌايو ۽
عَذَابٌ اَلِيْمٌ ۢ ۙ بِمَا كَانُوْا يَكْذِبُوْنَ ⑩ وَاِذَا قِيْلَ لَهُمْ
انهن لاءِ دردناڪ عذاب آهي سندن ڪوڙ جو بدلو[15] ۽ جڏهن انهن کي
لَا تُفْسِدُوْا فِي الْاَرْضِ ۙ قَالُوْۤا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُوْنَ ⑪
چيو وڃي ته زمين ۾ فساد نه ڪريو[16] چون ٿا ته اسان سڌارو ڪندڙ آهيون

ع ٧

ڪان اڳ جيڪو ڪجهه الله تعالیٰ جي طرف کان ان جي نبين سڳورن تي نازل ٿيو، انهن سڀني تي اجمالاً ايمان آڻڻ فرض عين آهي ۽ قرآن شريف تي تفصيلاً فرض ڪفايه آهي، انهيءَ ڪري عوام تي ان جي تفصيلات جي علم جو حاصل ڪرڻ فرض نه آهي، جڏهن عالم موجود هجن جن ان جي علم حاصل ڪرڻ ۾ پوري ڪوشش خرچ ڪئي هجي. ف٩ يعني آخرت جي گهرن جيڪو ڪجهه اُن ۾ آهي، جزا ۽ حساب وغيره سڀني تي اهڙو يقين ۽ اطمينان رکن ٿا، جو ٿورو به شڪ ۽ شبهو نه آهي، هن ۾ اهلِ ڪتاب وغيره ڪافرن تي اعتراض آهي، جن جا عقيدا آخرت جي متعلق فاسد آهن. ف١٠ دوستن کان پوءِ دشمنن جو ذڪر هدايت جي حڪمت آهي ته هن مقابلي ۾ هر هڪ کي پنهنجي ڪردار جي حقيقت ۽ ان جي نتيجن وغيره تي نظر ٿي وڃي. شان نزول:- هي آيت ابوجهل ابولهب وغيره ڪافرن جي حق ۾ نازل ٿي جيڪي علمِ الاهيءَ ۾ ايمان کان محروم آهن ان ڪري انهن جي حق ۾ الله تعالیٰ جي مخالفت کان ڊيجارڻ نه ڊيجارڻ ٻئي برابر آهن. انهن کي نفعو نه ٿيندو. مگر حضور صلى الله عليه وسلم جن جي ڪوشش بيڪار نه آهي، جو ته رسالتِ عامه جي منصب جو فرض بدرجه اتم اڳوائيءَ حجت ۽ تبليغ جو قائم ڪرڻ آهي. مسئلو: اگر قوم نصيحت قبول ڪندڙ نه هجي، تڏهن به هدايت ڪندڙ کي هدايت جو ثواب ملندو آهي. هن آيت ۾ حضور صلى الله عليه وآله وسلم جن جي دل کي اطمينان ڏيارڻ آهي ته ڪافرن جي ايمان نه آڻڻ سان اوهان غمگين نه ٿيو، اوهان جي تبليغ جي ڪوشش ڪامل آهي ان جو اجر ملندو ۽ محروم ته هي بدنصيب آهن جن اوهان جي فرمانبرداري نه ڪئي. ڪفر جي معنیٰ الله تعالیٰ جي وجود يا ان جي هيڪڙائيءَ يا ڪنهن نبي جي نبوت يا دين جي ضرورتن مان ڪنهن امر جو انڪار يا ڪراهت وفعل جيڪو شريعت ۾ انڪار جو دليل هجي ڪفر آهي. ف١١ خلاصه مطلب هيءَ آهي ته ڪافر ناسمجهيءَ ۽ گمراهيءَ ۾ اهڙا ٻڏل آهن جو حق جي ڏسڻ، ٻڌڻ، سمجهڻ کان اهڙيءَ طرح محروم ٿي ويا جيئن ڪنهن جي دل ۽ ڪنن تي مهر لڳل ۽ اکين تي پردو چڙهيل هجي. مسئلو:- هن آيت مان معلوم ٿيو ته ٻانهن جا افعال قدرتِ الاهيءَ هيٺ آهن. ف١٢ هن آيت مان معلوم ٿيو ته هدايت جو واٽون انهن جي لاءِ منڍ کان بند نه هيون جو عذر جي جاءِ ٿئي بلڪ انهن جو ڪفر ۽ دشمني، سرڪشي ۽ بي دينيءَ ۽ حق جي مخالفت ۽ انبياء عليهم السّلام جي دشمنيءَ جو هي انجام آهي. جيئن ڪو شخص طبيب جي مخالفت ڪري ۽ قاتل زهر کائي ۽ ان جي لاءِ دوا مان نفعي وٺڻ جي صورت نه رهي ته پوءِ اهو پاڻ ملامت جو حقدار آهي. ف١٣ شان نزول:

منزل ١

هتان کان تيرهن آيتون منافقن جي باري ۾ نازل ٿيون. جيڪي باطن ۾ ڪافر هئا ۽ پنهنجي پاڻ کي مسلمان ظاهر ڪندا هئا. الله تعالیٰ فرمايو وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنُوْنَ اهي ايمان وارا ناهن. يعني ڪلمو پڙهڻ، اسلام جو دعويدار هجڻ ۽ نمازون روزا ادا ڪرڻ مؤمن هجڻ لاءِ ڪافي نه آهن، جيستائين دل ۾ تصديق نه هجي. مسئلو: هن مان معلوم ٿيو ته جيترا فرقا ايمان جي دعويٰ ڪن ٿا ۽ ڪفر جو عقيدو رکن ٿا، سڀني لاءِ اهو حڪم آهي ته ڪافر اسلام کان خارج آهن، شريعت ۾ اهڙن کي منافق چوندا آهن، انهن جو نقصان ڪليل ڪافرن کان زياده آهي. مِنَ النَّاسِ فرمائڻ ۾ لطيف رمز هيءَ آهي ته هي ٽولو ستين صفتن ۽ ڪمالن کان اهڙو عاري آهي جو اُن جو ذڪر ڪنهن وصف ۽ خوبيءَ سان نٿو ڪري سگهجي، هيئن چيو وڃي ٿو ته اهي ماڻهو آهن. مسئلو: هن مان معلوم ٿيو ته ڪنهن کي بشر چوڻ ۾ ان جي فضيلتن ۽ ڪمالات جي انڪار جو پهلو نڪري ٿو. ان ڪري قرآن پاڪ ۾ هرجاءِ تي انبياء ڪرام کي بشر چوڻ وارن کي ڪافر چيو ويو ۽ حقيقت ۾ نبين سڳورن جي شان ۾ اهڙو لفظ ادب کان پري ۽ ڪافرن جو دستور آهي. ڪن مفسرن فرمايو مِنَ النَّاسِ ٻڌندڙ کي تعجب ڏيارڻ جي لاءِ فرمايو ويو ته اهڙا فريبي مڪار ۽ اهڙا بيوقوف به ماڻهن ۾ آهن. ف١٤ الله تعالیٰ ان کان پاڪ آهي ته ان کي ڪو دوکو ڏيئي سگهي، هو رازن ۽ مخفي ڳالهين جو ڄاڻڻ وارو آهي. مراد هي آهي ته منافق پنهنجي گمان ۾ خدا کي فريب ڏيڻ چاهين ٿا يا هي ته خدا کي فريب ڏيڻ هي ئي آهي ته رسول عليه السّلام کي دوکو ڏيڻ چاهين ڇو ته اهي ان جا خليفا آهن ۽ الله تعالیٰ پنهنجي حبيب عليه الصلوٰة والسّلام کي رازن جو علم عطا فرمايو آهي، پاڻ انهن منافقن جي لڪل ڪفر تي مطلع آهن ۽ مسلمان ان جي اطلاع ڏيڻ سان باخبر آهن، انهن بي دينن جو فريب نه خدا تي هلندو نه رسول ۽ نه مؤمنن تي بلڪ حقيقت ۾ اهي پنهنجي پاڻ کي فريب ڏيئي رهيا آهن. مسئلو: هن آيت مان معلوم ٿيو ته تقيو وڏو عيب آهي، جنهن مذهب جي بنا تقيي تي آهي اهو باطل آهي، تقيي واري جو حال اعتماد جي قابل نه ٿيندو آهي نه ئي سندس توبه اطمينان جي قابل ٿيندي آهي. ان ڪري عالمن لَا تُقْبَلُ تَوْبَةُ الزِّنْدِيْقِ. ف١٥ بدعقيدگيءَ کي

اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُوْنَ وَلٰكِنْ لَّا يَشْعُرُوْنَ ﴿١٢﴾ وَاِذَا قِيْلَ لَهُمْ
بڌين تو! اهي ئي فسادي آهن پر انهن کي سمجهه ڪانهي. ۽ جڏهن انهن کي چيو وڃي ٿو
اٰمِنُوْا كَمَآ اٰمَنَ النَّاسُ قَالُوْٓا اَنُؤْمِنُ كَمَآ اٰمَنَ السُّفَهَآءُ اَلَآ اِنَّهُمْ
ته ايمان آڻيو جيئن ٻيا ماڻهن ايمان آندو آهي وڪا چون ٿا ته ڇا! اسان بيوقوفن وانگر ايمان آڻيون و۱۸؟ ٻڌين
هُمُ السُّفَهَآءُ وَلٰكِنْ لَّا يَعْلَمُوْنَ ﴿١٣﴾ وَاِذَا لَقُوا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا قَالُوْٓا
تو! اهي ئي بيوقوف آهن پر نٿا ڄاڻن و۱۹ ۽ جڏهن ايمان وارن سان ملن ٿا ته چون ٿا ته اسان ايمان آندو ۽ جڏهن
اٰمَنَّا وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيٰطِيْنِهِمْ قَالُوْٓا اِنَّا مَعَكُمْ اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُوْنَ ﴿١٤﴾
پنهنجن شيطانن سان اڪيلائيءَ ۾ ٿا وڃن و۲۰ ته چون ٿا ته اسان توهان سان آهيون اسان ته ائين ئي (مسلمانن سان)
اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِىْ طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُوْنَ ﴿١٥﴾ اُولٰٓئِكَ
چٿر ڪريون ٿا و۲۱ الله انهن سان (پنهنجي شان جي لائق) چٿر ڪري ٿو و۲۲ انهن کي ڍر ڏئي ٿو ته پنهنجي سرڪشيءَ ۾ ڀٽڪندا رهن اهي اهي
الَّذِيْنَ اشْتَرَوُا الضَّلٰلَةَ بِالْهُدٰى فَمَا رَبِحَتْ تِّجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوْا
ماڻهو آهن جن هدايت جي بدلي گمراهي خريد ڪئي و۲۳ سو انهن جي واپار ڪو نفعو نه ڏنو ۽ اهي واپار جو رستو ڄاڻندا
مُهْتَدِيْنَ ﴿١٦﴾ مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّآ اَضَآءَتْ
ئي نه هئا و۲۴ انهن جو مثال ان ماڻهو وانگر آهي جنهن باهه ٻاري پوءِ جڏهن خوب روشن ٿيو انجو
مَا حَوْلَهٗ ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُوْرِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِىْ ظُلُمٰتٍ لَّا يُبْصِرُوْنَ ﴿١٧﴾
آس پاس ته الله سندن نور کسي ورتو ۽ انهن کي اونداهين ۾ ڇڏي ڏنو جو ڪجهه نٿا ڏسي سگهن و۲۵
صُمٌّۢ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُوْنَ ﴿١٨﴾ اَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَآءِ
ٻوڙا، گونگا ۽ انڌا آهن (تنهن ڪري) موٽڻ وارا نه آهن يا انهن جو مثال آسمان کان لهندڙ مينهن
فِيْهِ ظُلُمٰتٌ وَّرَعْدٌ وَّبَرْقٌ يَجْعَلُوْنَ اَصَابِعَهُمْ فِىْٓ اٰذَانِهِمْ
وانگر آهي جنهن ۾ اونداهيون ۽ گوڙ ۽ وڄ هجي و۲۶ اهي ڪڙڪن سبب موت جي ڊپ کان پنهنجن ڪنن ۾
مِّنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللّٰهُ مُحِيْطٌۢ بِالْكٰفِرِيْنَ ﴿١٩﴾
آڱريون وجهن ٿا، و۲۷ ۽ الله ڪافرن کي گهيرو ڪندڙ آهي. و۲۸
يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ كُلَّمَآ اَضَآءَ لَهُمْ مَّشَوْا
ائين پيو معلوم ٿئي جو بجلي سندن نظرون کسي وٺندي و۲۹ جڏهن به ڪجهه چمڪو ٿيو ان ۾

دلي مرض فرمايو ويو. ان مان معلوم ٿيو ته بد عقيدگي روحاني زندگي جي لاءِ تباهي ڪندڙ آهي. مسئلو: هن آيت مان معلوم ٿيو ته ڪوڙ حرام آهي، ان تي دردناڪ عذاب نازل ٿئي ٿو. و۱۶ مسئلو: ڪافرن سان ماڻ جلڻ، انهن جي دين لاءِ هيراڦيري ۽ ڪوڙ وارن سان خوشامد ۽ چاپلوسي ۽ انهن جي خوشيءَ لاءِ صلح واروئي وڃڻ ۽ حق جي ظاهر ڪرڻ کان پري رهڻ وغيره منافقي ۽ حرام آهي، انهيءَ کي منافقن جو فساد فرمايو ويو. اڄ ڪلهه گهڻن ماڻهن هي طريقو اختيار ڪيو آهي ته جنهن جلسي ۾ ويا اهڙا ئي ٿي ويا. اسلام ۾ ان جي منع ٿيل آهي، ظاهر ۽ باطن جو هڪ جهڙو نه هئڻ وڏو عيب آهي.
و۱۷ هتي اَلنَّاس مان مراد يا صحابه ڪرام آهن يا مؤمن، جو ته خدا شناسي، فرمانبرداري ۽ عاقبت انديشيءَ جي هئڻ ڪري اهي ئي انسان چوائڻ جا حقدار آهن. مسئلو: اٰمِنُوْا كَمَآ اٰمَنَ مان ثابت ٿيو ته صالحن جي اتباع ڪرڻ محمود ۽ مطلوب آهي. مسئلو: هي به ثابت ٿيو ته مذهب اهلسنت حق آهي ڇو ته ان ۾ صالحن جي اتباع آهي. مسئلو: باقي سمورا فرقا صالحن کان ڦريل آهن ان ڪري گمراهه آهن. مسئلو: ڪن عالمن هن آيت کي زنديق جي توبه قبول ٿيڻ جو دليل قرار ڏنو آهي (بيضاوي) زنديق اهو آهي جيڪو نبوت جو اقرار ڪندڙ هجي، اسلام جي نشانين جو اظهار ڪري ۽ اندر ۾ اهڙا عقيدا رکي جيڪي متفق طور ڪفر هجن، هيءُ به منافقن ۾ داخل آهي. و۱۸ هن مان معلوم ٿيو ته صالحن کي برو چوڻ باطل وارن جو پراڻو طريقو آهي، اڄڪلهه جا باطل فرقا به اڳين بزرگن کي برو چون ٿا. رافضي خلفاءِ راشدين کي ۽ گهڻن صحابن کي، خارجي حضرت علي المرتضىٰ رضى الله تعالىٰ عنه کي ۽ ان جي رفيقن کي، غير مقلد مجتهد امامن خاص ڪري امام اعظم رحمة الله عليه کي، وهابي ڪثرت سان ولين ۽ مقبولن کي، مرزائي سيني نبين کي. قرآني (چڪڙالوي) صحابه ۽ محدثن کي، نيچري سيني دين جي وڏن کي برو چون ٿا ۽ طعنا هڻن ٿا. هن آيت مان معلوم ٿيو ته هي سڀ فرقا گمراهيءَ ۾ آهن. هن ۾ ديندار عالمن جي لاءِ تسلي آهي ته اهي گمراهن جي گهٽ وڌ ڳالهائڻ کان ڏک نه ڪن، سمجهن ته هي باطل وارن جو پراڻو دستور آهي (مدارڪ)
و۱۹ منافقن جو هي گهٽ وڌ ڳالهائڻ مسلمانن جي سامهون نه هو انهن کي ته اهي ائين ئي چوندا هئا ته اسان مخلص مؤمن آهيون جيئن ته اڳين آيت ۾ آهي اِذَا لَقُوا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا قَالُوْٓا اٰمَنَّا هي تبرا زيون پنهنجي خاص مجلسن ۾ ڪندا هئا. الله تعالىٰ انهن جو پردو چيري ڦاڙي ڇڏيو (خازن) اهڙيءَ طرح اڄڪلهه جا گمراهه فرقا مسلمانن کان پنهنجا خراب خيالات لڪائيندا آهن مگر الله تعالىٰ انهن جي ڪتابن ۾ تحريرن سان سندن راز ظاهر ڪري ڇڏي ٿو. هن آيت سان مسلمانن کي خبردار ڪيو وڃي ٿو ته بي دينن جي فريبن کان هوشيار رهو ۽ دوکو نه کائو. و۲۰ هتي شياطين مان ڪافرن جا هي سردار مراد آهن جيڪي اغوا ڪرڻ ۾ مصروف رهن ٿا (خازن ۽ بيضاوي) هي منافق جڏهن انهن سان ملن ٿا ته چون ٿا اسان توهان گڏ آهيون ۽ مسلمانن سان ملڻ صرف فريب ۽ ٺٺول جي طريقي سان ڪري آهي ته انهن جا راز معلوم ٿين ۽ انهن ۾ فساد پکيڙڻ جا موقعا ملن (خازن). و۲۱ يعني ايمان جو ظاهر ڪرڻ ٺٺول جي طريقي سان، ڇا! هي اسلام جو انڪار ٿيو؟ مسئلو: انبياء عليهم السلام ۽ دين سان ٺٺول ۽ چٿر ڪرڻ ڪفر آهي. شان نزول: هي آيت عبدالله بن ابيّ وغيره منافقن جي حق ۾ نازل ٿي. هڪ ڏينهن انهن صحابه ڪرام جي جماعت کي ايندي ڏٺو ته ابن ابيّ پنهنجن يارن کي چيو، ڏسو ته مان ڪين ٿا ٺٺوليون بنايان! جڏهن اهي حضرات ويجها پهتا ته ابن ابيّ پهرياڻ حضرت صديق اڪبر رضى الله عنه جو هٿ مبارڪ پنهنجي هٿ ۾ وٺي سندس تعريف ڪئي. اهڙيءَ طرح حضرت عمر ۽ حضرت علي رضى الله تعالىٰ عنهما جي تعريف ڪئي. حضرت علي المرتضىٰ رضى الله تعالىٰ عنه فرمايو اي ابن ابيّ خدا کان ڊڄ، نفاق کان پري ٿي؛ ڇو ته منافق بدترين خلق آهن. ان تي اهو چوڻ لڳو ته اهي ڳالهيون خوف ۽ نفاق کان نه ڪيون ويون آهن، خدا جو قسم اسان توهان وانگر سچا مؤمن آهيون. جڏهن هي حضرات تشريف وٺي ويا ته اهو پنهنجن يارن ۾ پنهنجي چالبازيءَ تي فخر ڪرڻ لڳو. ان تي هيءَ آيت نازل ٿي ته منافق مؤمنن سان ملڻ وقت ايمان ۽ اخلاص جو اظهار ڪن ٿا ۽ انهن کان جدا ٿي پنهنجي خاص مجلسن ۾ انهن تي ٺٺول ۽ چٿر ڪن ٿا. (اخرجه الثعلبى والواحدى وضعفه ابن حجر والسيوطى فى الباب النقول. هن مان معلوم ٿيو ته صحابه ڪرام ۽ دين جي اڳواڻن تي چٿر ڪرڻ ڪفر آهي. و۲۲ الله تعالىٰ ٺٺول ۽ سيني نقصن ۽ عيبن کان پاڪ ۽ صاف آهي. هتي ٺٺول جي جزا کي ٺٺول فرمايو ويو ته جيئن ته ٻڪ

فِيْهِ ۚ وَ اِذَآ اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوْا ؕ وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ
هلڻ لڳا ف٣٠ ۽ جڏهن اونداهي ٿي ته بيهجي ويا، ۽ جيڪڏهن الله گهري ها ته
بِسَمْعِهِمْ وَ اَبْصَارِهِمْ ؕ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ﴿٢٠﴾
سندن ڪن ۽ اکيون کسي وٺي ها ف٣١ بيشڪ الله سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو ف٣٢
يٰۤاَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوْا رَبَّكُمُ الَّذِيْ خَلَقَكُمْ وَالَّذِيْنَ مِنْ
اي انسانؤ ف٣٣ پنهنجي رب جي پوڄا ڪريو جنهن توهان کي ۽ توهان کان اڳين کي (به) پيدا ڪيو،
قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ ﴿٢١﴾ الَّذِيْ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا
هيءُ اميد ڪندي جو توهان پرهيزگار ٿيو ف٣٤ جنهن اوهان لاءِ زمين کي وڇاڻو ۽
وَّالسَّمَآءَ بِنَآءً ۪ وَّاَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرٰتِ
آسمان کي عمارت بڻايو ۽ آسمان مان پاڻي لاٿائين ف٣٥ سو ان سان توهان جي کائڻ
رِزْقًا لَّكُمْ ۚ فَلَا تَجْعَلُوْا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَّ اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ﴿٢٢﴾ وَاِنْ
لاءِ ڪجهه ميوا ڪڍيائين، پوءِ الله جي لاءِ ڄاڻي واڻي شريڪ نه بڻايو ف٣٦
كُنْتُمْ فِيْ رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا فَاْتُوْا بِسُوْرَةٍ مِّنْ
۽ جيڪڏهن توهان کي ڪو شڪ هجي ان ڪلام بابت جيڪو اسان پنهنجي خاص ٻانهي ف٣٧ تي لاٿو ته ان جهڙي
مِّثْلِهٖ ۪ وَادْعُوْا شُهَدَآءَكُمْ مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿٢٣﴾
ڪا هڪ سورت ته آڻي ڏيکاريو ف٣٨ ۽ الله کان سواءِ پنهنجا سمورا مددگار سڏيو جيڪڏهن توهان سچا آهيو
فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا وَلَنْ تَفْعَلُوْا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِيْ وَقُوْدُهَا
پوءِ جيڪڏهن نه آڻي سگهو (۽ اسان فرمائي ٿا ڇڏيون ته) هرگز نه آڻي سگهندؤ، سو ڊڄو ان باهه کان جنهن جو ٻارڻ
النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ ۚۖ اُعِدَّتْ لِلْكٰفِرِيْنَ ﴿٢٤﴾ وَبَشِّرِ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا
ماڻهو (ڪافر) ۽ پٿر (بت) آهن ف٣٩ جيڪا ڪافرن لاءِ تيار ڪئي وئي آهي ف٤٠ ۽ خوشخبري ڏي انهن کي جن ايمان
وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اَنَّ لَهُمْ جَنّٰتٍ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ ؕ
آندو ۽ چڱا ڪم ڪيا ته انهن لاءِ باغ آهن، جن جي هيٺان نهرون وهن ٿيون ف٤١
كُلَّمَا رُزِقُوْا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِّزْقًا ۙ قَالُوْا هٰذَا الَّذِيْ رُزِقْنَا
جڏهن انهن کي انهن باغن مان ڪو ميوو کائڻ لاءِ ڏنو ويندو (صورت ڏسي) چوندا هيءُ ته اهو ئي رزق آهي جيڪو اسان کي

دلنشين ٿئي ته هي سزا گناهه جي آهي. اهڙي موقعي تي جزا کي انهيءَ فعل سان تعبير ڪرڻ آئين فصاحت آهي. جيئن جَزَآءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ ۾ بيان جو سهڻو ڪمال هي آهي ته هن جملي کي اڳين جملي تي معطوف نه فرمايو ويو ڇاڪاڻ ته اتي نئون حقيقي معنيٰ
ع ٢/١٣/٢ ۾ هئي. ف٢٣ هدايت جي بدلي گمراهي خريد ڪرڻ يعني ايمان جي بجاءِ ڪفر اختيار ڪرڻ نهايت خساري ۽ نقصان جي ڳالهه آهي. شان نزول:- هي آيت يا انهن ماڻهن جي حق ۾ نازل ٿي جيڪي ايمان آڻڻ کان پوءِ ڪافر ٿي ويا يا يهودين جي حق ۾ جيڪي پهريائين ته حضور صلى الله عليه وآله وسلم جن تي ايمان رکندا هئا، مگر جڏهن حضور صلى الله عليه وآله وسلم جن جي تشريف آوري ٿي ته منڪر ٿي ويا، يا سڀني ڪافرن جي حق ۾ جو الله تعالىٰ انهن کي فطرت سليمه عطا فرمائي، حق جا دلائل واضح ڪيا، هدايت جون واٽون کوليون. پر انهن عقل ۽ انصاف کان ڪم نه ورتو ۽ گمراهي اختيار ڪئي.

مسئلو: هن آيت مان بيع تعاطي جو جائز هجڻ ثابت ٿيو يعني خريد ۽ فروخت جي لفظن چوڻ بغير صرف رضامندي سان هڪ شيءِ جي بدلي ۾ ٻي شيءِ وٺڻ جائز آهي. ف٢٤ جو ته جيڪڏهن واپار جو طريقو ڄاڻن ها ته اصل موڙي (هدايت) نه وڃائين ها. ف٢٥ هي انهن جو مثال آهي جن کي الله تعالىٰ ڪجهه هدايت ڏني يا ان تي قدرت بخشي، پوءِ انهن ان کي وڃائي ڇڏيو ۽ ابدي دولت کي حاصل نه ڪيو، انهن جو انجام حسرت، افسوس عبرت ۽ خوف آهي، ان ۾ اهي منافق شامل آهن جن ايمان جو اظهار ڪيو ۽ دل ۾ ڪفر رکي اقرار جي روشني کي وڃائي ڇڏيو ۽ اهي به جيڪي مؤمن ٿيڻ کان بعد مرتد ٿي ويا ۽ اهي به جن کي فطرت سليمه عطا ٿي ۽ دلائل جي روشني حق کي واضح ڪيو، مگر انهن ان مان فائدو نه ورتو ۽ گمراهي اختيار ڪئي ۽ جڏهن حق ٻڌڻ، مڃڻ، چوڻ ۽ حق جي واٽ ڏسڻ کان محروم ٿيا ته ڪن، زبان ۽ اکيون سڀ بيڪار آهن. ف٢٦ هدايت جي بدلي گمراهي خريد ڪندڙن جو هي ٻيو مثال آهي ته جيئن برسات زمين جي آباد ڪرڻ جو سبب ٿئي ٿي ۽ ان سان خوفناڪ اونداهيون ۽ هيبتناڪ گوڙ ۽ ڪنوڻ ٿيندي آهي، اهڙي طرح قرآن ۽ اسلام دين جي زنده ڪرڻ جو سبب آهن، ۽ ڪفر، شرڪ ۽ نفاق اونداهيءَ وانگر. جيئن اونداهي واٽ ويندڙ کي منزل تائين پهچڻ کان رڪاوٽ پيدا ڪري ٿي

ايئن ئي ڪفر ۽ نفاق واٽ لهڻ کان رڪاوٽ آهن ۽ سزائون گوڙ جي چنيون جهڙيون چمڪ جي مشابه آهن. شان نزول:- منافقن مان ٻه ماڻهو حضور صلى الله عليه وسلم جن وٽان مشرڪن جي طرف ڀڳا. واٽ ۾ اهائي برسات جا وٺي جنهن جو آيت ۾ ذڪر آهي. ان ۾ سخت گجگوڙ ۽ ڪنوڻ هئي. جڏهن گوڙ ٿيندي هئي ته ڪنن ۾ آڱريون وجهندا هئا ته ڪٿي هي ڪنن کي ڦاڙي ٻهاري نه وجهي. جڏهن ڪنوڻ ٿيندي هئي ته هلڻ لڳندا هئا، جڏهن اونداهي ٿيندي هئي ته انڌا ٿي رهجي ويندا هئا. پاڻ ۾ چوڻ لڳا خدا خير سان صبح ڪري ته حضور جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي پنهنجا هٿ حضور جن جي هٿ مبارڪ ۾ ڏيون. انهن ايئن ڪيو ۽ اسلام تي ثابت قدم رهيا. انهن جي حال کي الله تعالىٰ منافقن جي لاءِ مثال بنايو جيڪي مجلس شريف ۾ حاضر ٿيندا هئا ته ڪنن ۾ آڱريون وجهندا هئا ته ڪٿي حضور جن جو ڪلام انهن تي اثر نه ڪري وجهي، جنهن ڪري مرڻ نه ٿين ۽ جڏهن انهن جو مال ۽ اولاد زياده ٿيندو هو ۽ فتح ۽ غنيمت ملندي هئي ته بجلي جي چمڪ وارن وانگر هلندا هئا ۽ چوندا هئا ته هاڻي دين محمدي سچو آهي ۽ جڏهن مال ۽ اولاد هلاڪ ٿيندو هو ۽ ڪا مصيبت ايندي هئي ته برسات جي اونداهين ۾ بيٺڪيلن وانگر چوندا هئا ته هي مصيبتون هن ئي دين جي ڪري آهن ۽ اسلام کان ڦري ويندا هئا. (لباب النقول للسيوطي) ف٢٧ جيئن اونداهي رات ۾ ڪاري اونداهي چانيل هجي ۽ بجلي جي گوڙ ۽ ڪنوڻ جهنگ ۾ مسافرن کي حيران ڪندي هجي ۽ اهي گجگوڙ جي وحشتناڪ آواز کان هلاڪت جي ڊپ ڪري ڪنن ۾ آڱريون وجهندا هجن، ايئن ڪافر قرآن جي ٻڌڻ کان ڪن بند ڪندا آهن ۽ انهن کي انديشو ٿيندو آهي ته متان ان جا دل تي ويهندڙ مضمون اسلام ۽ ايمان جي طرف مائل ڪري انهن ڏاڏن جو (ڪفري) دين نه ڇڏائي وجهن، جيڪو انهن وٽ موت جي برابر آهي. ف٢٨ تنهن ڪري هي ڀڄڻ ڪو به فائدو نه ٿو ڏيئي سگهي. ڇاڪاڻ ته اهي ڪنن ۾ آڱريون وجهي ڪري قهر الاهي کان ڇوٽڪارو لهي نه ٿا سگهن. ف٢٩ جيئن بجلي جي چمڪ معلوم ٿئي ٿو ته بينائي کي ختم ڪري ڇڏيندي، ايئن ئي چٽن دليلن جو نور انهن جي اکين جي ڏسڻ جي طاقت کي ختم ڪري ٿو. ف٣٠ جهڙي طرح اونداهي رات ڪڪر ۽ برسات جي اونداهين ۾ مسافر پريشان ٿيندو آهي، جڏهن بجلي چمڪندي آهي ته ڪجهه هلندو آهي ۽ جڏهن اونداهي ٿيندي آهي ته بيهجي ويندو آهي، اهڙي طرح

مِنْ قَبْلُ وَاُتُوْا بِهٖ مُتَشَابِهًا ۭ وَلَهُمْ فِيْهَآ اَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ ۙ
پهريائين مليو هو ۴۲ ۽ انهن کي اهو (صورت) ۾ ملندڙ جلندڙ ڏنو ويو هو (پر ذائقو جدا هو) ۽ انهن لاءِ ترباغن ۾ پاڪ زالون
وَّهُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ ﴿٢٥﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٖٓ اَنْ يَّضْرِبَ مَثَلًا
آهن ۴۳ ۽ اهي انهن ۾ هميشه رهندا ۴۴ بيشڪ الله حيا نٿو فرمائي هن کان جو مثال سمجهائڻ لاءِ ڪهڙي به شيءِ جو ذڪر
مَّا بَعُوْضَةً فَمَا فَوْقَهَا ۭ فَاَمَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا فَيَعْلَمُوْنَ اَنَّهُ
فرمائي، مڇر هجي يا ان کان به مٿيرو ۴۵ پوءِ اهي جن ايمان آندو، سي ڄاڻن ٿا ته هي (مثال) سندن رب
الْحَقُّ مِنْ رَّبِّهِمْ ۚ وَاَمَّا الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فَيَقُوْلُوْنَ مَاذَآ اَرَادَ
جي طرفان برحق آهي ۴۶ باقي ڪافر (سي) چون ٿا ته اهڙي مثال مان الله جو ڇا مقصد
اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا ۘ يُضِلُّ بِهٖ كَثِيْرًا ۙ وَّيَهْدِيْ بِهٖ كَثِيْرًا ۭ وَمَا
آهي، ان سان (الله) گهڻن کي گمراهه ڪري ۴۷ ٿو ۽ گهڻن کي ان سان هدايت فرمائي ٿو ۽ ان سان
يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفٰسِقِيْنَ ﴿٢٦﴾ الَّذِيْنَ يَنْقُضُوْنَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ
گمراهه فقط بي فرمانن کي ئي ڪري ٿو. ۴۸ جيڪي الله جي عهد کي پڪو ڪرڻ بعد
مِيْثَاقِهٖ ۠ وَيَقْطَعُوْنَ مَآ اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُّوْصَلَ وَيُفْسِدُوْنَ
ڀڃن ٿا ۽ ۴۹ ان (شيءِ) کي ڪپن ٿا جنهن جي ڳنڍڻ جو الله حڪم ڏنو آهي ۽ زمين ۾ فساد
فِى الْاَرْضِ ۭ اُولٰۗئِكَ هُمُ الْخٰسِرُوْنَ ﴿٢٧﴾ كَيْفَ تَكْفُرُوْنَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ
پکيڙين ٿا ۵۰ (الف) اهي ئي نقصان ۾ آهن. ڀلا اوهان ڇا جي ڪري الله جا منڪر ٿيندا
اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ۚ ثُمَّ يُمِيْتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيْكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ ﴿٢٨﴾
حالانڪ اوهان مئل هئا، ان اوهان کي جيارڻ پوءِ توهان کي ماريندو ۽ وري اوهان کي جيارڻيندو پوءِ ان جي طرف موٽي ويندو (۵٠ ب)
هُوَ الَّذِيْ خَلَقَ لَكُمْ مَّا فِى الْاَرْضِ جَمِيْعًا ۚ ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى
اهو ئي آهي جنهن اوهان لاءِ پيدا ڪيو جيڪي ڪجهه زمين ۾ آهي ۵١ پوءِ آسمان ڏانهن استويٰ (ارادو)
السَّمَاۗءِ فَسَوّٰىهُنَّ سَبْعَ سَمٰوٰتٍ ۭ وَھُوَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيْمٌ ﴿٢٩﴾ وَاِذْ
فرمايائين ته پورا ست آسمان ٺاهيائين. ۽ اهو سڀ ڪجهه ڄاڻي ٿو ۵٢ ۽ (ياد ڪريو) جڏهن تنهنجي
قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰۗئِكَةِ اِنِّىْ جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِيْفَةً ۭ قَالُوْٓا
پالڻهار ملائڪن کي فرمايو ته آءٌ زمين ۾ پنهنجو نائب پيدا ڪرڻ وارو آهيان ۵٣ (ان جي حڪمت ڄاڻڻ لاءِ) چيائون

اسلام جي غلبي ۽ معجزن جي روشني ۾ آرام جي وقت، منافق اسلام جي طرف مائل ٿيندا آهن. جڏهن ڪا مصيبت يا تڪليف آڏو اينديءَ آهي ته ڪفر جي اونداهيءَ ۾ بيٺا رهجي ويندا آهن ۽ اسلام کان هٽڻ لڳندا آهن. انهيءَ مضمون کي ٻي آيت ۾ هن طرح ارشاد فرمايائين: اِذَا دُعُوْٓا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ اِذَا فَرِيْقٌ مِّنْهُمْ مُّعْرِضُوْنَ وَاِنْ يَّكُنْ لَّهُمُ الْحَقُّ يَاْتُوْٓا اِلَيْهِ مُذْعِنِيْنَ (خازن. صاوي وغيره. ف ٣١ يعني جيتوڻيڪ منافقن جي عمل جي اهائي تقاضا هئي، مگر الله تعاليٰ انهن جي ٻڌڻ ۽ ڏسڻ کي باطل نه ڪيو. مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو ته سڀني جو اثر مشيتِ الاهيءَ سان شرط ڪيل آهي مشيت کان سواءِ فقط سبب ڪجهه نٿا ڪري سگهن. مسئلو:- هي به معلوم ٿيو ته مشيت سببن

وقف لازم

جي محتاج نه آهي، هو بي سبب جيڪو چاهي ڪري سگهي ٿو.
ف ٣٢ شيءِ ان کي چوندا آهن جنهن کي الله گهري ۽ جيڪا مشيت هيٺ اچي سگهي، سمورا ممڪن شيءِ ۾ داخل آهن
ان ڪري اهي قدرت هيٺ آهن، جيڪو ممڪن نه آهي اهو واجب يا ممتنع آهي، ان سان قدرت ۽ ارادو متعلق نه ٿو ٿئي، جيئن الله تعاليٰ جي ذات ۽ صفات واجب آهن ان لاءِ انداز و ڪيل نه آهي. مسئلو:- الله تعاليٰ جي لاءِ ڪوڙ ۽ سڀ عيب محال آهن ان ڪري قدرت کي ان سان ڪجهه واسطو نه آهي. ف ٣٣ سورة جي منڍ ۾ ڪجهه ٻڌايو ويو آهي ته هي ڪتاب پرهيزگارن جي هدايت لاءِ نازل ٿيو پوءِ پرهيزگارن جي وصفن کي ذڪر ڪيائين. ان کان پوءِ ان کان ٽن فرقن ۽ انهن جي احوال جو ذڪر فرمايائين جيئن سعادتمند انسان هدايت ۽ پرهيزگاريءَ جي طرف مائل هجي ۽ نافرمانيءَ ۽ بغاوت کان بچي. هاڻي تقويٰ جي حاصل ڪرڻ جو طريقو فرمايو وڃي ٿو. يَآ اَيُّهَا النَّاسُ جو خطاب اڪثر ڪري مڪي وارن کي ۽ يَآ اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا جو مديني طيبه وارن کي ٿيندو آهي، مگر هتي هي خطاب مؤمن ۽ ڪافر کي عام آهي. هن ۾ اشارو آهي ته انساني شرافت انهيءَ ۾ آهي

ع ٣ ٩ ٣

ته ماڻهو تقويٰ حاصل ڪري ۽ عبادت ۾ مصروف رهي، عبادت اها تعظيم جي انتها آهي جيڪا ٻانهو پنهنجي عبديت ۽ معبود جي الوهيت جي اعتقاد ۽ اعتراف سان گڏ ادا ڪري. هتي عبادت عام آهي، پنهنجن سمورن نوعن، قسمن، شاخن کي شامل آهي. مسئلو:- ڪافر عبادت جا مامور آهن جهڙيءَ طرح بي وضو هجڻ نماز جي فرض هجڻ جو منع ڪندڙ نه آهي اهڙيءَ طرح ڪافر هجڻ عبادت جي واجب هجڻ کي منع نه ٿو ڪري ۽ جيئن بي وضو شخص تي نماز جي فرضيت پليتيءَ جو ختم ڪرڻ لازم ڪري ٿي ايئن ئي ڪافر تي عبادت جي واجب ٿيڻ سان ڪفر جو ڇڏڻ لازم اچي ٿو. ف ٣٤ هن مان معلوم ٿيو ته عبادت جو فائدو عبادت ڪندڙ کي ئي ملي ٿو. الله تعاليٰ ان کان پاڪ آهي ته ان کي عبادت يا ڪنهن ٻي شيءِ مان نفعو حاصل ٿئي. ف ٣٥ پهرين آيت ۾ ايجاد ڪرڻ جي نعمت جو بيان فرمايائين ته توهان کي ۽ توهان جي ابن کي نه هجڻ مان موجود ڪيائين. ٻي آيت ۾ معيشت، آرام، پاڻي ۽ غذا جي سببن جو بيان فرمائي ظاهر ڪيائين ته اهوئي نعمت جو مالڪ آهي پوءِ غير جي پوڄا حرام آهي. ف ٣٦ الله تعاليٰ جي توحيد کان پوءِ حضور صلى الله عليه وآله وسلم جن جي نبوت ۽ قرآن ڪريم جي ڪتاب الاهي ۽ معجزو هئڻ جو اهو زبردست دليل بيان فرمايو وڃي ٿو جيڪو سچار طالب کي اطمينان بخشي ٿو منڪرن کي عاجز ٿو ڪري. ف ٣٧ خاص ٻانهي مان حضور پرنور صلى الله عليه وآله وسلم جن مراد آهن. ف ٣٨ يعني اهڙي سورت ٺاهي آڻي ڏيو جيڪا فصاحت، بلاغت، حسن نظم، ترتيب ۽ غيب جي خبرن ڏيڻ ۾ قرآن پاڪ جي مثل هجي. ف ٣٩ پٿرن مان اهي بت مراد آهن جن کي ڪافر پوڄين ٿا ۽ انهن جي محبت ۾ قرآن پاڪ ۽ رسول ڪريم صلى الله عليه وسلم سان بغض جي ڪري انڪار ڪن ٿا. ف ٤٠ مسئلو: هن مان معلوم ٿيو ته دوزخ پيدا ٿي چڪو آهي. مسئلو: هيءَ به اشارو آهي ته مؤمن جي لاءِ الله تعاليٰ جي ڪرم سان هميشه جهنم ۾ رهڻو نه آهي. ف ٤١ الله جي سنت آهي ته ڪتاب ۾ ترهيب سان گڏ ترغيب بيان فرمائي

اَتَجۡعَلُ فِيۡهَا مَنۡ يُّفۡسِدُ فِيۡهَا وَيَسۡفِكُ الدِّمَآءَ ۚ وَنَحۡنُ نُسَبِّحُ 1

ڇا اهڙي کي نائب ڪندين جيڪو ان ۾ فساد پکيڙيندو ۽ خونريزي ڪندو؟ ۽ اسان تو کي ساراهيندي تنهنجي تسبيح

بِحَمۡدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ؕ قَالَ اِنِّىۡۤ اَعۡلَمُ مَا لَا تَعۡلَمُوۡنَ ﴿۳۰﴾ وَعَلَّمَ

پڙهون ٿا ۽ تنهنجي پاڪائي بيان ڪريون ٿا، فرمايائين جيڪي توهان نٿا ڄاڻو سو مون کي معلوم ۽ الله تعالى

اٰدَمَ الۡاَسۡمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمۡ عَلَى الۡمَلٰٓٮِٕكَةِ فَقَالَ اَنۡۢبِـُٔوۡنِىۡ

آدم کي مڙني (شين جا) نالا سيکاريا پوءِ سڀني (شين) کي ملائڪن تي پيش ڪري فرمايائين جيڪڏهن توهان (پنهنجي خيال ۾)

بِاَسۡمَآءِ هٰٓؤُلَآءِ اِنۡ كُنۡتُمۡ صٰدِقِيۡنَ ﴿۳۱﴾ قَالُوۡا سُبۡحٰنَكَ لَا عِلۡمَ لَنَاۤ

سچا آهيو ته مون کي هنن (شين) جا نالا ته ٻڌايو؟ چيائون پاڪائي آهي تنهنجي لاءِ، اسان کي ڪابه ڄاڻ نه

اِلَّا مَا عَلَّمۡتَنَا ؕ اِنَّكَ اَنۡتَ الۡعَلِيۡمُ الۡحَكِيۡمُ ﴿۳۲﴾ قَالَ يٰٓـاٰدَمُ اَنۡۢبِئۡهُمۡ

آهي مگر جيتري تو اسان کي سيکاري، بيشڪ تون ئي علم وارو (۽) حڪمت وارو آهين. فرمايائين اي آدم! هنن کي مڙني (شين)

بِاَسۡمَآٮِٕهِمۡ ۚ فَلَمَّاۤ اَنۡۢبَاَهُمۡ بِاَسۡمَآٮِٕهِمۡ ۙ قَالَ اَلَمۡ اَقُلۡ لَّـكُمۡ اِنِّىۡۤ

جا نالا ٻڌاءِ، جڏهن آدم انهن کي سڀني جا نالا ٻڌايا، فرمايائين مان نه چوندو هوس

اَعۡلَمُ غَيۡبَ السَّمٰوٰتِ وَالۡاَرۡضِ ۙ وَاَعۡلَمُ مَا تُبۡدُوۡنَ وَمَا كُنۡتُمۡ

ته آئون آسمانن جون ۽ زمين جون سڀ لڪل شيون ڄاڻان ٿو ۽ جو ڪجهه اوهان ظاهر ڪريو ٿا ۽ جو ڪجهه اوهان لڪايو

تَكۡتُمُوۡنَ ﴿۳۳﴾ وَاِذۡ قُلۡنَا لِلۡمَلٰٓٮِٕكَةِ اسۡجُدُوۡا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوۡۤا اِلَّاۤ اِبۡلِيۡسَؕ

ٿا سو به ڄاڻان ٿو. ۽ (ياد ڪريو) جڏهن اسان ملائڪن کي حڪم ڪيو ته آدم کي سجدو ڪريو سو سڀني سجدو ڪيو سواءِ ابليس جي

اَبٰى وَاسۡتَكۡبَرَ وَكَانَ مِنَ الۡكٰفِرِيۡنَ ﴿۳۴﴾ وَقُلۡنَا يٰٓـاٰدَمُ اسۡكُنۡ اَنۡتَ

ان انڪار ڪيو ۽ آڪڙ ڪيائين ۽ ڪافر ٿي ويو ۽ اسان فرمايو اي آدم! تون ۽ تنهنجي

وَزَوۡجُكَ الۡجَـنَّةَ وَكُلَا مِنۡهَا رَغَدًا حَيۡثُ شِئۡتُمَا وَلَا تَقۡرَبَا هٰذِهِ

ڪنوار هن باغ ۾ رهو ۽ ان مان جتان وڻيو، مزي سان کائو مگر هن وڻ کي ويجها نه

الشَّجَرَةَ فَتَكُوۡنَا مِنَ الظّٰلِمِيۡنَ ﴿۳۵﴾ فَاَزَلَّهُمَا الشَّيۡطٰنُ عَنۡهَا فَاَخۡرَجَهُمَا

وڃجو نه ته زيادتي ڪندڙن مان ٿي ويندؤ. سو شيطان انهن کي ان (جنت) مان ٿيڙايو جتي رهندا هئا ان ان مان

مِمَّا كَانَا فِيۡهِ ۖ وَقُلۡنَا اهۡبِطُوۡا بَعۡضُكُمۡ لِبَعۡضٍ عَدُوٌّ ۚ وَلَـكُمۡ فِى

کي الڳ ڪيائين ۽ اسان فرمايو ته هيٺ لهي وڃو توهان پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا دشمن آهيو ۽ توهان کي هڪ

تو، انهيءَ ڪري ڪافرن ۽ انهن جي عملن ۽ عذاب جي ذڪر کان پوءِ مؤمنن ۽ انهن جي عملن جو ذڪر فرمايائين ۽ انهن کي جنت جي خوشخبري ڏنائين. صَالِحَاتُ يعني نيڪيون اهي عمل آهن جيڪي شرعًا سٺيون هجن. انهن ۾ فرض ۽ نفل سڀ داخل آهن. (جلالين). مسئلو: نيڪ عمل جو ايمان تي عطف دليل آهي هن جو ته عمل ايمان جو حصو نه آهي. مسئلو: هيءَ خوشخبري مومن صالحن جي لاءِ بلا قيد آهي ۽ گنهگارن کي جيڪا خوشخبري ڏني ويئي آهي، اها الله جي مشيت سان مقيد آهي ته توڙي ڪرم فرمائي معاف ڪري، توڙي گناهن جي سزا ڏئي جنت عطا ڪري (مدارڪ). ۴۲ جنت جا ميوا هڪ ٻئي سان تشبيه رکندڙ هوندا ۽ ذائقا انهن جا جدا جدا، ان ڪري جنتي چوندا ته هي ميوو ته اسان کي پهريائين ملي چڪو آهي، مگر کائڻ سان نئين لذت لهندا ته انهن جو لطف تمام گهڻو ٿي ويندو. ۴۳ جنتي زالون توڙي حورون هجن يا ٻيون سڀ زناني عارضن ۽ سڀني ناپاڪين ۽ گندگين کان پاڪ هونديون، نه جسم تي مَرُ هوندي نه پيشاب ۽ ڪاڪوس. ان سان گڏ اهي بدمزاجيءَ ۽ بدخلقيءَ کان به پاڪ هونديون. (مدارڪ ۽ خازن). ۴۴ يعني جنت وارا نه ڪڏهن فنا ٿيندا نه جنت مان ڪڍيا ويندا. مسئلو: هن مان معلوم ٿيو ته جنت ۽ جنت وارن جي لاءِ فنا نه آهي. ۴۵ شان نزول: جڏهن الله تعالى آيت مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ ۽ آيت اَوْ كَصَيِّبٍ ۾ منافقن جا ٻه مثال بيان فرمايا ته منافقن هي اعتراض ڪيو ته الله تعالى ان کان مٿاهون آهي جو اهڙا مثال بيان فرمائي. ان جي رد ۾ هيءَ آيت نازل ٿي. ۴۶ جڏهن ته مثالن جو بيان حڪمت جي تقاضا ۽ مضمون کي دلنشين ڪرڻ وارو هوندو آهي ۽ عرب فصيحن جو دستور آهي، ان ڪري ان تي اعتراض غلط ۽ بي جاءِ آهي ۽ مثالن جو بيان حق آهي. ۴۷ يُضِلُّ بِهِ ڪافرن جي هن مقولي جو جواب آهي ته الله تعالى جو هن مثال سان ڇا مقصد آهي ۽ اَمَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا ۽ اَمَّا الَّذِيْنَ كَفَرُوْا جيڪي ٻه جملا مٿي ارشاد ٿيا انهن جو تفسير آهي ته ان مثال سان گهڻن کي گمراهه ڪري ٿو، جن جي عقلن تي جهل غلبو ڪيو آهي ۽ جن جي عادت تڪبر ۽ دشمني آهي ۽ جيڪي سچي امر ۽ کليل حڪمت جي انڪار ڪرڻ ۽ مخالفت جا عادي آهن ۽ باوجود هن جي، جو هي مثال نهايت موزون آهي، تڏهن به انڪار ڪن ٿا ۽ ان سان الله تعالى گهڻن کي هدايت فرمائي ٿو جيڪي غور تحقيق جا عادي آهن ۽ انصاف جي خلاف ڪجهه نٿا ڳالهائين، اهي ڄاڻن ٿا ته حڪمت اها ئي آهي، ته وڏي مرتبي واري شيءِ جي تمثيل ڪنهن قدرواري شيءِ سان ۽ گهٽ شيءِ جي ادني شيءِ سان ڏني وڃي، جيئن مٿين آيت ۾ حق جي نور سان ۽ باطل جي ظلمت سان تمثيل ڏني ويئي آهي. ۴۸ شريعت ۾ فاسق ان نافرمان کي چوندا آهن جيڪو ڪبيرن گناهن جو مرتڪب هجي. فسق جا ٽي درجا آهن. هڪ تغابي، اهو هي ته ماڻهو اتفاقيه ڪنهن ڪبيري گناهه جو مرتڪب ٿيو ۽ ان کي بُرو ئي ڄاڻندو رهيو. ٻيو انهماڪ، جو ڪبيري گناهه جو عادي ٿي ويو ۽ ان کان بچڻ جي پرواهه نه رهي. ٽيون جحود، جو حرام کي سٺو ڄاڻي مرتڪب ٿئي. هن درجي وارو ايمان کان محروم ٿي وڃي ٿو. پهرين ٻن درجن ۾ جيستائين وڏن ڪبيرن گناهن (شرڪ ۽ ڪفر) جو ارتڪاب نه ڪري ان تي مؤمن جو اطلاق ٿئي ٿو. هتي

فاسقين مان اهي ئي نافرمان مراد آهن جيڪي ايمان کان خارج ٿي ويا. قرآن ڪريم ۾ ڪافرن تي به فاسق جو اطلاق ٿيو آهي، اِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ هُمُ الْفٰسِقُوْنَ. ڪن مفسرن هتي فاسق مان ڪافر مراد ورتي آهي ڪن منافق، ڪن يهودي. ۴۹ هن مان اهو عهد مراد آهي، جيڪو الله تعالى اڳين ڪتابن ۾ حضور سيد عالم صلى الله عليه وسلم جن تي ايمان آڻڻ جي نسبت فرمايو. هڪ قول هيءُ آهي ته عهد ٽي آهن. پهريون عهد اهو جيڪو الله تعالى آدم جي سموري اولاد کان ورتو ته ان جي ربوبيت جو اقرار ڪن. ان جو بيان هن آيت ۾ آهي. وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْۢ بَنِيْٓ اٰدَمَ. ٻيو عهد نبين سڳورن سان خاص آهي ته رسالت جي تبليغ ڪن ۽ دين جي اقامت ڪن. ان جو بيان آيت وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّٖنَ مِيْثَاقَهُمْ ۾ آهي. ٽيون عهد عالمن سان خاص آهي ته حق کي نه لڪائين. ان جو بيان وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيْثَاقَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ آيت ۾ آهي. ۵۰ رشتي ۽ مائٽيءَ جا تعلقات، مسلمانن جي دوستي ۽ محبت، سڀني نبين جو مڃڻ، الله جي ڪتابن جي تصديق ڪرڻ ۽ حق تي گڏ ٿيڻ. هي اهي شيون آهن، جن جي ملائڻ جو حڪم فرمايو ويو. انهن ۾ قطع ڪرڻ، ڪن کي ڪن کان ناحق جدا ڪرڻ ۽ فرقن جي بنياد وجهڻ کان منع فرمايو ويو. ۵۰ (الف) توحيد ۽ نبوت جي دليلن ۽ ڪفر ۽ ايمان جي جزا کان پوءِ الله تعالى پنهنجن عام ۽ خاص نعمتن جو ۽ قدرت جي نشانين ۽ حڪمت جي عجيب ڳالهين جو ذڪر فرمايو ۽ ڪفر جي بڇڙائپ دلنشين ڪرڻ جي لاءِ ڪافرن کي خطاب فرمايو ته توهان ڪهڙيءَ طرح خدا جا انڪاري ٿيو ٿا، باوجود ان جي جو توهان جو پنهنجو حال، ان تي ايمان آڻڻ جي تقاضا ڪندڙ آهي، ته توهان مئل هئا، مئل مان جسم بي جان مراد آهي. اسان جي عرف ۾ به چوندا آهن ته زمين مئل ٿي ويئي. عرف ۾ به موت ان معنى ۾ آهي. خود قرآن پاڪ ۾ ارشاد ٿيو يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا. پوءِ مطلب هي آهي ته توهان بي جان جسم هئا عنصر جي صورت ۾، پوءِ غذا جي شڪل ۾، پوءِ اخلاط جي صورت ۾، پوءِ نطفي جي حالت ۾، ان توهان کي ساهه ڏيئي جيئرو فرمايو. پوءِ عمر جي ميعاد پوري ٿيڻ تي اوهان کي موت ڏيندو. وري توهان کي جيئرو ڪندو. ان مان يا قبر جي زندگي مراد آهي، جيڪا سوالن جي لاءِ هوندي، يا حشر جي. وري توهان حساب ۽ جزا جي لاءِ ان جي طرف موٽايا ويندؤ. پنهنجي ان حال کي ڄاڻي توهان جو ڪفر ڪرڻ نهايت عجيب آهي. هڪ قول مفسرن جو هي به آهي ته كَيْفَ تَكْفُرُوْنَ جو خطاب مؤمنن سان آهي. مطلب هيءُ آهي ته توهان ڪهڙيءَ طرح ڪفر ڪري سگهو ٿا، ان حال ۾ جو توهان جهل جي ڪري مئل هئا. الله تعالى توهان کي علم ۽ ايمان جي زندگي عطا فرمائي. ان کان پوءِ توهان جي لاءِ اهو ئي موت آهي، جيڪو عمر گذرڻ کان پوءِ سڀني کي ايندو آهي. ان کان پوءِ هو توهان

الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَّمَتَاعٌ اِلٰى حِيْنٍ ﴿٣٦﴾ فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ مِنْ رَّبِّهٖ كَلِمٰتٍ
وقت تائين زمين ۾ رهڻ ۽ لفعو وٺڻ آهي ف٦٦ پوءِ آدم پنهنجي پالڻهار کان ڪجھ ڪلما سکي ورتا
فَتَابَ عَلَيْهِ ۭ اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ ﴿٣٧﴾ قُلْنَا اهْبِطُوْا مِنْهَا جَمِيْعًا ۚ
سو الله ان جي توبه قبول ڪئي ف٦٧ بيشڪ اهو ئي گهڻو توبه قبول ڪرڻ وارو (۽) ٻاجهارو آهي - اسان فرمايو اوهان سڀ هن بهشت مان لهي وڃو
فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ مِّنِّىْ هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ
پوءِ جيڪڏهن اوهان وٽ منهنجي طرفان ڪا هدايت اچي، پوءِ جيڪو منهنجي هدايت جو پيروڪار ٿيئي ته ان کي
لَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا وَكَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَآ اُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ
نه ڪو ڊپ ۽ نه ڪو غم آهي ف٦٨ ۽ جيڪي ڪفر ڪندا ۽ منهنجن آيتن کي ڪوڙو چوندا، سي ئي دوزخي
النَّارِ ۚ هُمْ فِيْهَا خٰلِدُوْنَ ﴿٣٩﴾ يٰبَنِىْٓ اِسْرَآءِيْلَ اذْكُرُوْا نِعْمَتِىَ الَّتِىْٓ
آهن، انهن کي ان ۾ هميشه رهڻو آهي. اي يعقوب جي اولاد! ف٦٩ ياد ڪريو منهنجو اهو احسان
اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوْا بِعَهْدِىْٓ اُوْفِ بِعَهْدِكُمْ ۚ وَاِيَّاىَ فَارْهَبُوْنِ ﴿٤٠﴾
جيڪو مون اوهان تي ڪيو ۽ منهنجو عهد پورو ڪيو ته آئون اوهان جو عهد پورو ڪندس ف٧٠ ۽ خاص
وَاٰمِنُوْا بِمَآ اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُوْنُوْٓا اَوَّلَ كَافِرٍۭ بِهٖ ۠
مون کان ئي ڊڄو ف٧١ ۽ ايمان آڻيو ان تي جيڪي مون لاٿو آهي (اهو) ان (ڪتاب) جي تصديق ڪندڙ آهي جيڪو اوهان وٽ موجود آهي
وَلَا تَشْتَرُوْا بِاٰيٰتِىْ ثَمَنًا قَلِيْلًا ۡ وَّاِيَّاىَ فَاتَّقُوْنِ ﴿٤١﴾ وَلَا تَلْبِسُوا
۽ سڀ کان پهريائين ان جا منڪر نه ٿيو ۽ منهنجي آيتن جي بدلي ٿورو ملهه نه وٺو ف٧٢ ۽ مون کان ئي ڊڄو ۽ حق کي باطل سان نه ملايو
الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ﴿٤٢﴾ وَاَقِيْمُوا الصَّلٰوةَ
۽ ڄاڻي واڻي حق کي نه لڪايو. ۽ نماز قائم رکو ۽ زڪوٰة
وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَارْكَعُوْا مَعَ الرّٰكِعِيْنَ ﴿٤٣﴾ اَتَاْمُرُوْنَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ
ڏيو ۽ رڪوع ڪندڙن سان گڏ رڪوع ڪريو ف٧٣ ڇا! ماڻهن کي چڱائي جو حڪم ڏيو ٿا
تَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ وَاَنْتُمْ تَتْلُوْنَ الْكِتٰبَ ۭ اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ ﴿٤٤﴾ وَاسْتَعِيْنُوْا
۽ پنهنجو پاڻ کي وساريو ٿا؟ حالانڪ اوهان ڪتاب پڙهو ٿا، ڇا! اوهان کي عقل نه آهي ف٧٤ ۽ صبر ۽ نماز کان
بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ ۭ وَاِنَّهَا لَكَبِيْرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخٰشِعِيْنَ ﴿٤٥﴾ الَّذِيْنَ
مدد وٺو ۽ بيشڪ نماز ضرور ڳري آهي مگر انهن تي (نه آهي) جيڪي دل سان منهنجي طرف جهڪندڙ آهن. جن کي

منزل ١

کي دائمي زندگي عطا فرمائيندو، پوءِ توهان ان جي طرف موٽايا ويندا ۽ هو توهان کي اهڙو ثواب ڏيندو، جيڪو نه ڪنهن اک ڏٺو، نه ڪنهن ڪن ٻڌو ۽ نه ڪنهن دل تي ان جو خيال گذريو. ف٥١: يعني کاڻيون، سبزيون، جانور، درياءَ، پهاڙ ۽ جيڪي ڪجھ زمين ۾ آهي، سڀ الله تعالىٰ توهان جي ديني ۽ دنيوي نفعي جي لاءِ پيدا ڪيا آهن. ديني نفعو هن طرح ته زمين جا عجائبات ڏسي توهان کي الله تعالىٰ جي حڪمت ۽ قدرت جي معرفت ٿئي. دنيوي نفعو هي ته، کائو پيئو، آرام ڪريو، پنهنجن ڪمن ۾ آڻيو. پوءِ انهن نعمتن جي باوجود توهان ڪهڙي طرح ڪفر ڪندؤ. مسئلو: ڪرخي ۽ ابوبڪر رازي وغيره خلق لکم کي شين جي فائدي جي قابل جي اصل جي جائز هجڻ جو دليل قرار ڏنو آهي. ف٥٢: يعني هي پيدائش ۽ ايجاد الله تعالىٰ جي سمورين شين جي ڄاڻندڙ هجڻ جو دليل آهي ڇو ته اهڙي حڪمت واري مخلوق جو پيدا ڪرڻ بغير علم محيط جي ممڪن ۽ متصور نه آهي. مرڻ کان پوءِ زنده ٿيڻ ڪافر مشڪل ڄاڻندا هئا انهن آيتن ۾ انهن جي ڪوڙ تي مضبوط دليل قائم ڪري ڇڏيا آهن ته جڏهن الله تعالىٰ قادر آهي، عليم آهي ۽ جسم مادو گڏ ٿيڻ ۽ زندگي جي صلاحيت رکي ٿو ته پوءِ موت کان بعد زندگي ڪيئن محال ٿي سگهي ٿي. آسمان ۽ زمين جي پيدائش کان پوءِ الله تعالىٰ آسمان ۾ ملائڪن کي ۽ جنن کي زمين ۾ رهائش ڏني. جنن فساد ڪيو ته ملائڪن جي هڪ جماعت موڪليائين، جنهن انهن کي پهاڙن ۽ ٻيٽن ۾ ڀڄائي ڪڍيو. ف٥٣: خليفو حڪمن ۽ امرن جي جاري ڪرڻ ۽ ٻين تصرفات ۾ اصل جو نائب هوندو آهي. هتي خليفي مان حضرت آدم عليه السلام مراد آهي، جيتوڻيڪ ٻيا سمورا نبي الله تعالىٰ جا خليفا آهن. حضرت داؤد عليه السلام جي حق ۾ فرمايائين، يٰدَاوٗدُ اِنَّا جَعَلْنٰكَ خَلِيْفَةً فِى الْاَرْضِ. ملائڪن کي آدم جي خلافت جي خبر ان ڪري ڏني وئي ته جيئن اهي ان جي خليفي بڻائڻ جي حڪمت معلوم ڪري ڄاڻن ۽ انهن تي خليفي جي عظمت ۽ شان ظاهر ٿئي ته ان کي پيدائش کان اڳ ئي خليفي جو لقب عطا ٿيو ۽ آسمان وارن کي ان جي پيدائش جي خبر ڏني وئي. مسئلو: هن ۾ ٻانهن کي تعليم آهي ته اهي ڪم ڪرڻ کان اڳ مشورو ڪن. الله تعالىٰ ان کان پاڪ آهي جو هن کي مشوري جي ضرورت ٿئي. ف٥٤: ملائڪن جو مقصد اعتراض يا حضرت آدم تي طعنو نه آهي بلڪ خلافت جي حڪمت معلوم ڪرڻ آهي ۽ انسانن جي طرف فساد پکيڙڻ جي نسبت ڪرڻ، ان جو علم يا انهن کي الله تعالىٰ جي طرف کان ڏنو ويو هجي يا لوح محفوظ کان حاصل ٿيو هجي يا خود انهن جنن تي قياس ڪيو هجي. ف٥٥: يعني منهنجون حڪمتون توهان تي ظاهر نه آهن. ڳالهه هيءَ آهي ته انسانن ۾ نبي به هوندا، ولي به ۽ علم بر ۽ امي علمي ۽ عملي بنهي فضيلتن جا جامع هوندا. ف٥٦: الله تعالىٰ حضرت آدم عليه السلام تي سمورين شين ۽ مڙني نالا پيش فرمائي کيس انهن جي نالن، صفتن، فعلن، خاصيتن، علمن ۽ ڪاريگرين جي اصلن سڀني جو علم الهام جي طريقي سان عطا فرمايو. ف٥٧: يعني جيڪڏهن توهان پنهنجي ان خيال ۾ سچا آهيو ته مان، ڪا مخلوق توهان کان زياده ڄاڻندڙ پيدا نه ڪندس ۽ خلافت جا توهان ئي حقدار آهيو ته انهن شين جا نالا ٻڌايو. ڇو ته خليفي جو ڪم تصرف ۽ تدبر ۽ عدل ۽ انصاف آهي ۽ هي ان کان سواءِ ممڪن نه آهي ته خليفي کي انهن سمورين شين جو علم هجي جن تي ان کي متصرف فرمايو ويو ۽ جن جوان کي فيصلو ڪرڻو آهي. مسئلو: الله تعالىٰ حضرت آدم عليه السلام جو ملائڪن تي افضل هجڻ جو سبب علم ظاهر فرمايو. ان مان ثابت ٿيو ته علم اسما خلوتن ۽ اڪيلائين جي عبادت کان افضل آهي. مسئلو: هن آيت مان هي به ثابت ٿيو ته نبي سڳورا ملائڪن کان افضل آهن. ف٥٨: هن ۾ ملائڪن جي طرف کان پنهنجي عاجزي ۽ قصور جو اعتراف ۽ ان امر جو اظهار آهي ته انهن جو سوال استفسارًا هو، نه اعتراضًا. هاڻي انهن کي انسان جي فضيلت ۽ ان جي پيدائش جي حڪمت معلوم ٿي وئي جنهن کي اهي اڳ نه ڄاڻندا هئا. ف٥٩: يعني حضرت آدم عليه السلام هر شيءِ جو نالو ۽ ان جي پيدائش جي حڪمت ٻڌائي ڇڏي. ف٦٠: ملائڪن جيڪا ڳالهه ظاهر ڪئي هئي، اها هيءَ هئي ته انسان فساد ۽ خونريزي ڪندو ۽ جيڪا ڳالهه لڪائي هئي اها هيءَ هئي ته خلافت جا حقدار اهي پاڻ آهن ۽ الله تعالىٰ انهن کان افضل ۽ اعلم ڪا مخلوق نه خلقيندو. مسئلو: هن آيت مان انسان جي شرافت ۽ علم جي فضيلت ثابت ٿئي ٿي ۽ هي به ته الله تعالىٰ جي طرف سيکارڻ جي نسبت ڪرڻ صحيح آهي جيتوڻيڪ ان کي معلم نه چيو ويندو. ڇو ته عام طور معلم پيشه ور تعليم ڏيڻ واري کي چوندا آهن. مسئلو: هن مان هي به معلوم ٿيو ته سمورين ٻولين ۽ سڀ زبانون الله تعالىٰ جي طرفان آهن. مسئلو: هي به ثابت ٿيو ته ملائڪن جي علمن ۽ ڪمالتن ۾ زيادتي ٿئي ٿي. ف٦١: الله تعالىٰ حضرت آدم عليه السلام کي سمورين موجودات جو نمونو ۽ روحاني ۽ جسماني جهان جو مجموعو بڻايائين ۽ ملائڪن جي لاءِ ڪمالتن جي حاصل ڪرڻ جو وسيلو ڪيائين. پوءِ انهن کي حڪم فرمايائين ته حضرت آدم عليه السلام کي سجدو ڪريو. ڇو ته ان ۾ شڪرگذاري ۽ حضرت آدم عليه السلام جي فضيلت جي اعتراف ۽ پنهنجي قول جي معذرت جو شان لڌو وڃي ٿو. ڪن مفسرن جو قول آهي ته الله تعالىٰ حضرت آدم عليه السلام کي پيدا ڪرڻ کان اڳ ئي ملائڪن کي سجدي جو حڪم ڏنو هو. ان جي سند هيءَ آيت آهي. فَاِذَا سَوَّيْتُهٗ وَنَفَخْتُ فِيْهِ مِنْ رُّوْحِىْ فَقَعُوْا لَهٗ سٰجِدِيْنَ (بيضاوي) سجدي جو حڪم سمورن ملائڪن کي ڏنو ويو هو. اهو ئي وڌيڪ صحيح آهي. (خازن). مسئلو: سجدو ٻن قسمن جو ٿيندو آهي. هڪ عبادت جو سجدو

يَظُنُّوْنَ اَنَّهُمْ مُّلٰقُوْا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رٰجِعُوْنَ ﴿٤٦﴾ يٰبَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ
يقين آهي ته انهن کي پنهنجي پالڻهار سان ملڻو آهي ۽ کين ان جي ئي طرف موٽڻو آهي. اي يعقوب جي اولاد
اذْكُرُوْا نِعْمَتِيَ الَّتِيْٓ اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنِّيْ فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعٰلَمِيْنَ ﴿٤٧﴾ وَ
ياد ڪريو منهنجو اهو احسان جيڪو مون اوهان تي ڪيو ۽ هي ته توهان کي ان دور جي سڀني ماڻهن ساري زماني وارن تي فضيلت ڏني ۽
اتَّقُوْا يَوْمًا لَّا تَجْزِيْ نَفْسٌ عَنْ نَّفْسٍ شَيْـًٔا وَّلَا يُقْبَلُ مِنْهَا
۽ ان ڏينهن کان ڊڄو جنهن ڏينهن ڪو به (مؤمن) شخص ٻئي (ڪافر) شخص جو بدلو نه ٿي سگهندو ۽ نه ئي ان (ڪافر) لاءِ سفارش قبول ڪئي
شَفَاعَةٌ وَّلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَّلَا هُمْ يُنْصَرُوْنَ ﴿٤٨﴾ وَاِذْ
ويندي ۽ نه ڪجهه وٺي ڪري (ان جي) جان ڇڏائي ويندي ۽ نه انهن جي مدد ٿيندي ۽ (ياد ڪريو) جڏهن اسان
نَجَّيْنٰكُمْ مِّنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُوْمُوْنَكُمْ سُوْٓءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُوْنَ
اوهان کي فرعون جي ماڻهن کان ڇوٽڪارو ڏنو جيڪي توهان تي نهايت برو عذاب ڪندا هئا. توهان جي
اَبْنَآءَكُمْ وَيَسْتَحْيُوْنَ نِسَآءَكُمْ ۭ وَفِيْ ذٰلِكُمْ بَلَآءٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ
پٽن کي ڪهندا هئا ۽ توهان جي ڌيئرن کي زنده ڇڏيندا هئا ۽ ان ۾ توهان جي پالڻهار طرفان وڏي مصيبت هئي (يا وڏو انعام)
عَظِيْمٌ ﴿٤٩﴾ وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَاَنْجَيْنٰكُمْ وَاَغْرَقْنَآ اٰلَ فِرْعَوْنَ
۽ (ياد ڪريو) جڏهن اسان توهان جي لاءِ درياءَ کي چيريو، پوءِ اوهان کي بچايو سون ۽ اوهان جي اکين آڏو فرعون (۽ ان
وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ ﴿٥٠﴾ وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوْسٰٓى اَرْبَعِيْنَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ
جي ماڻهن) کي ٻوڙيوسون ۽ (ياد ڪريو) جڏهن اسان موسيٰ سان چاليهن راتين جو واعدو فرمايو پوءِ توهان ان جي پٺيان
الْعِجْلَ مِنْۢ بَعْدِهٖ وَاَنْتُمْ ظٰلِمُوْنَ ﴿٥١﴾ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِّنْۢ
گابي جي پوڄا شروع ڪري ڏني هئي ۽ اوهان ظالم هئا. پوءِ اسان ان کان پوءِ به معافي ڏني سون ته من
بَعْدِ ذٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ ﴿٥٢﴾ وَاِذْ اٰتَيْنَا مُوْسَى الْكِتٰبَ وَ
توهان احسان مڃيو ۽ (ياد ڪريو) جڏهن اسان موسيٰ کي ڪتاب عطا ڪيو ۽ (حق ۽ باطل ۾)
الْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُوْنَ ﴿٥٣﴾ وَاِذْ قَالَ مُوْسٰى لِقَوْمِهٖ يٰقَوْمِ
تميز ڪرڻ (جي سمجهه ڏني) ته من اوهان راهه تي اچو ۽ (ياد ڪريو) جڏهن موسيٰ پنهنجي قوم کي چيو، ته اي منهنجي قوم!
اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوْبُوْٓا اِلٰى بَارِىِٕكُمْ
اوهان گابي جي ناهڻ ڪري پاڻ تي ظلم ڪيو آهي. سو پنهنجي پيدا ڪندڙ جي طرف رجوع ڪريو ۽ (ڪفاري طور)

ع ٥ ٧

جيڪو پوڄا جي ارادي سان ڪيو ويندو آهي. ٻيو تحيت جو سجدو جنهن ۾ مسجود (سجدو ڪيل) جي تعظيم منظور هوندي آهي، نه عبادت. مسئلو: عبادت جو سجدو الله تعاليٰ جي لاءِ خاص آهي، ڪنهن ٻئي جي لاءِ نه ٿو ٿي سگهي، نه ڪنهن شريعت ۾ ڪنهن لاءِ جائز ٿيو، هتي جيڪي مفسر عبادت جو سجدو مراد وٺن ٿا اهي فرمائن ٿا ته سجدو خاص الله تعاليٰ کي هو ۽ حضرت آدم عليه السلام قبلو بنايو ويو هو. پوءِ اهو مسجود اليه هو، نه مسجود له، مگر هي قول ضعيف آهي ڇو ته هن سجدي سان حضرت آدم علیٰ نبينا وعليه الصلوٰة والسلام جو فضل ۽ شرف ظاهر فرمائڻ مقصد هو ۽ مسجود اليه جو ساجد کان افضل هجڻ ڪجهه ضروري نه آهي جيئن ته ڪعبه معظم حضور سيد الانبياء صلى الله تعاليٰ عليه وسلم جو قبلو ۽ مسجود اليه آهي باوجود هن جي جو حضور جن ان کان افضل آهن. ٻيو قول هي آهي ته هتي عبادت جو سجدو نه هو، تحيت جو سجدو هو ۽ خاص حضرت آدم عليه السلام جي لاءِ هو. زمين تي پيشاني رکي ڪري هو نه صرف جهڪڻ: هي قول صحيح آهي ۽ انهي تي جمهور وارا آهن (مدارڪ). مسئلو: تحيت جو سجدو اڳين شريعتن ۾ جائز هو. اسان جي شريعت ۾ منسوخ ڪيو ويو. هاڻ ڪنهن جي لاءِ جائز نه آهي. ڇو ته جڏهن حضرت سلمان رضي الله تعاليٰ عنه حضور عليه الصلوٰة والسلام جن کي سجدي ڪرڻ جو ارادو ڪيو ته حضور جن فرمايو! مخلوق کي نه ڄڃائي ته الله تعاليٰ کان سواءِ ڪنهن کي سجدو ڪري. (مدارڪ) ملائڪن ۾ سڀني کان پهريائين سجدي ڪرڻ وارو حضرت جبرئيل هو، پوءِ ميڪائيل، پوءِ اسرافيل ۽ پوءِ عزرائيل. ان کان پوءِ ٻيا ملائڪ مقرب. هي سجدو جمعي جي ڏينهن زوال جي وقت کان ٽيهري تائين ڪيو ويو. هڪ قول هي به آهي ته مقرب ملائڪ سؤ سال ۽ هڪ ٻئي قول ۾ پنج سؤ سال سجدي ۾ رهيا. شيطان سجدو نه ڪيو ۽ تڪبر جي ڪري هي عقيدو ڪندو رهيو ته هو حضرت آدم کان افضل آهي. ان جي لاءِ سجدي جو حڪم معاذ الله حڪمت جي خلاف آهي. ان باطل عقيدي سان هو ڪافر ٿي ويو. مسئلو: آيت ۾ دلالت آهي ته حضرت آدم عليه الصلوٰة والسلام ملائڪن کان افضل آهي. ان ڪري انهن کان ان کي سجدو ڪرايو ويو. مسئلو: تڪبر نهايت بڇڙو آهي ان سان ڪڏهن تڪبر واري جي حالت ڪفر تائين پهچندي آهي. (بيضاوي ۽ جمل) ٦٢ ـ: ان مان ڪڻڪ يا انگور وغيره مراد آهن. (جلالين) ٦٣ ـ: ظلم جي معنيٰ آهي ڪنهن شيءِ کي بي جاءِ وضع ڪرڻ هي منع آهي ۽ نبي معصوم آهن، انهن کان گناهه ظاهر نه ٿو ٿئي. هتي ظلم اوليٰ جي خلاف جي معنيٰ ۾ آهي. مسئلو: نبين سڳورن کي ظالم چوڻ توهين ۽ ڪفر آهي. جيڪو چئي سو ڪافر ٿي ويندو. الله تعاليٰ مالڪ ۽ مولا آهي جيڪو گهري فرمائي، ان ۾ انهن جي عزت آهي. ٻئي جي ڪهڙي طاقت جو ادب جي خلاف ڪا ڳالهه زبان تي آڻي ۽ الله تعاليٰ جي خطا کي پنهنجي جرأت جي لاءِ سند بڻائي اسان کي تعظيم ۽ توقير ۽ ادب ۽ طاعت جو حڪم فرمايائين. اسان تي اهو ئي لازم آهي. ٦٤ ـ: شيطان ڪنهن طرح حضرت آدم ۽ حوا عليهما السلام وٽ پهچي ڪري چيو ته ما توهان کي دائم واڌارو وڻ ٻڌايان، حضرت آدم عليه السلام انڪار ڪيو. شيطان قسم کنيو ته ما توهان جو خيرخواه آهيان، انهن کي خيال ٿيو ته الله پاڪ جو ڪوڙو قسم ڪير کڻي سگهي ٿو. ان خيال سان حضرت حوا ان مان کاڌو، پوءِ حضرت آدم کي ڏنائين ان به کاڌو ۽ حضرت آدم کي خيال ٿيو ته لَا تَقْرَبَا جي نهي تنزيهي آهي. تحريمي نه آهي ڇو ته جيڪڏهن اهو تحريمي سمجهي ها ته هرگز ائين نه ڪري ها. جو نبي معصوم هوندا آهن. هتي حضرت آدم عليه السلام کان اجتهاد ۾ خطا ٿي وئي ۽ اجتهادي خطا معصيت نه ٿيندي آهي. ٦٥ ـ: حضرت آدم، حواءِ ان جي اولاد کي جيڪا ان جي پٺي ۾ هئي. جنت مان زمين تي وڃڻ جو حڪم ٿيو. حضرت آدم هندجي زمين ۾ سرانديپ جي پهاڙن تي ۽ حضرت حوا جدي ۾ لاٿا ويا (خازن) حضرت آدم عليه السلام جي برڪت سان زمين جي وڻن کي خوشبو پيدا ٿي (روح البيان) ٦٦ ـ: هن ۾ عمر جو ختم ٿيڻ يعني موت جو وقت مراد آهي ۽ حضرت آدم عليه السلام جي لاءِ خوشخبري آهي ته دنيا صرف ايتري عرصي جي لاءِ آهي. ان کان پوءِ وري ان کي جنت جي طرف موٽڻو آهي ۽ سندس اولاد جو مقرر وقت تائين رهڻ دليل آهي ته دنيا جي زندگي مقرر وقت تائين آهي. عمر پوري ٿيڻ کان پوءِ انهن کي آخرت جي طرف موٽڻو آهي. ٦٧ ـ: آدم عليه السلام زمين تي اچڻ کان بعد ٽي سؤ سالن تائين حياءَ جي ڪري آسمان جي طرف منهن مٿي نه کنيو. جيتوڻيڪ حضرت داؤد عليه السلام گهڻو روئندو هو، سندس ڳوڙها سموري زمين وارن جي ڳوڙهن کان زياده آهن، مگر حضرت آدم عليه السلام ايترو قدر رنو، جو سندس ڳوڙها حضرت داؤد عليه السلام ۽ سموري زمين وارن جي ڳوڙهن جي مجموعي کان وڌي ويا. (خازن). طبراني، حاڪم، ابونعيم ۽ بيهقي حضرت علي المرتضيٰ رضي الله تعاليٰ عنه کان مرفوعًا روايت ڪئي ته جڏهن حضرت آدم عليه السلام تي ڏورايو ٿيو ته پاڻ توبه جي فڪر ۾ حيران هو. ان پريشانيءَ جي وقت ياد آيس ته پيدائش جي وقت ۾ مٿو مٿي ڪري ڏٺو هو ته عرش تي لکيل آهي لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ، مون سمجهيو هيم ته الله جي بارگاهه ۾ اهو مرتبو ڪنهن کي حاصل نه آهي جيڪو حضرت محمد ڪريم صلى الله تعاليٰ عليه وسلم کي حاصل آهي جو الله تعاليٰ ان جو نالو پنهنجي نالي مبارڪ سان گڏ عرش تي لکيو. انهيءَ ڪري پاڻ پنهنجيءَ دعا ۾ رَبَّنَا ظَلَمْنَا آيت سان گڏ هي عرض ڪيائين اَسْئَلُكَ بِحَقِّ مُحَمَّدٍ اَنْ تَغْفِرَلِيْ. ابن منذر جي روايت ۾ آهي. اَللّٰهُمَّ اِنِّيْٓ اَسْئَلُكَ بِجَاهِ مُحَمَّدٍ عَبْدِكَ وَكَرَامَتِهٖ عَلَيْكَ

فَاقْتُلُوْٓا اَنْفُسَكُمْ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ
پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي قتل ڪريو اهو توهان جي لاءِ توهان جي پالڻهار وٽ تمام ڀلو آهي، انهيءَ توهان جي توبه قبول ڪئي
اِنَّهٗ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ ﴿٥٤﴾ وَاِذْ قُلْتُمْ يٰمُوْسٰى لَنْ نُّؤْمِنَ لَكَ
بيشڪ اهوئي توبه قبول ڪندڙ ۽ ٻاجهارو آهي. ۽ (ياد ڪريو) جڏهن توهان چيو اي موسىٰ اسان توتي هرگز يقين نه ڪنداسين
حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصّٰعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ ﴿٥٥﴾
جيستائين خدا کي ظاهر ظهور نه ڏسون، پوءِ اوهان کي اچي ڪڙڪي (واري وڄ) ورتو ۽ اوهان ڏسي رهيا هئا.
ثُمَّ بَعَثْنٰكُمْ مِّنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ ﴿٥٦﴾ وَظَلَّلْنَا
پوءِ اوهان جي مرڻ بعد اسان اوهان کي زنده ڪيوسون ته مَن احسان مڃو. ۽ اسان اوهان تي
عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى كُلُوْا مِنْ
ڪڪرڪي سائبان ڪيو ۽ توهان تي مَن ۽ سلوىٰ لاٿوسون، اسان جون ڏنل پاڪ
طَيِّبٰتِ مَا رَزَقْنٰكُمْ وَمَا ظَلَمُوْنَا وَلٰكِنْ كَانُوْٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ ﴿٥٧﴾
شيون کائو ۽ انهن اسان جو ڪجهه نه بگاڙيو، ها! پنهنجي ئي جانين کي
وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوْا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوْا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَّ
بگاڙيندا هئا. ۽ (ياد ڪريو) جڏهن اسان فرمايو ته هن ڳوٺ ۾ (رهڻ لاءِ) وڃو ۽ پوءِ ان
ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَّقُوْلُوْا حِطَّةٌ نَّغْفِرْ لَكُمْ خَطٰيٰكُمْ وَ
۾ جتي وڻيو مزي سان کائو ۽ دروازي کان سجدو ڪندي داخل ٿيو ۽ چئو ته اسان جا گناه معاف ٿين، اسان اوهان جا گناه بخشي
سَنَزِيْدُ الْمُحْسِنِيْنَ ﴿٥٨﴾ فَبَدَّلَ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِيْ
ڇڏينداسين ۽ جلد نيڪوڪارن کي وڌيڪ (اجر) ڏينداسين، سو جيڪا ڳالهه انهن کي چئي وئي هئي
قِيْلَ لَهُمْ فَاَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا رِجْزًا مِّنَ السَّمَآءِ
ان کان سواءِ ظالمن ٻي ڳالهه بدلائي ڇڏي، سو اسان انهن تي آسمان کان عذاب لاٿو
بِمَا كَانُوْا يَفْسُقُوْنَ ﴿٥٩﴾ وَاِذِ اسْتَسْقٰى مُوْسٰى لِقَوْمِهٖ فَقُلْنَا
انهن جي بي فرمانيءَ جو بدلو. ۽ (ياد ڪريو) جڏهن موسىٰ پنهنجي قوم لاءِ پاڻي گهريو ته
اضْرِبْ بِّعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا
اسان فرمايو ته هن پٿر تي پنهنجي لٺ هڻ، پوءِ ٻنا ديرَ ان مان ٻارهن چشما ڦٽي نڪتا

اَنْ تَغْفِرَ لِيْ خَطِيْٓئَتِيْ ، يعني يارب مان تو کان تنهنجي خاص ٻانهي محمد صلى الله عليه وسلم جي ديدٻي ۽ مرتبي جي طفيلي ۽ ان جي عزت جي صدقي ۾ جيڪا ان کي تنهنجيءَ درٻار ۾ حاصل آهي، بخشش گهران ٿو. هي دعا گهرڻ هئي جو الله تعالىٰ سندس بخشش فرمائي ڇڏي. مسئلو:- هن روايت مان ثابت ٿيو ته الله جي مقبول ٻانهن جي وسيلي سان دعا بحق فلان ۽ بجاه فلان چئي گهرڻ جائز آهي ۽ آدم عليه السلام جي سنت آهي. مسئلو: الله تعالىٰ تي ڪنهن جو حق واجب نه ٿو ٿئي، پر اهو پنهنجي مقبول ٻانهن کي پنهنجي فضل ۽ ڪرم سان حق ڏيندو آهي. انهيءَ تفضلي حق جي وسيلي سان دعا ڪئي ويندي آهي. صحيح حديثن مان هي حق ثابت آهي، جيئن بيان ٿيو مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَصَامَ رَمَضَانَ كَانَ حَقًّا عَلَى اللّٰهِ اَنْ يُّدْخِلَهُ الْجَنَّةَ ، حضرت آدم عليه السلام جي توبه ڏهين محرم تي قبول ٿي. جنت مان ڪڍڻ جي وقت ٻين نعمتن سان گڏ عربي زبان به کانئس کسي ويئي هئي؛ ان جي جاءِ تي سندس زبان تي سرياني ٻولي جاري ڪئي ويئي. توبه جي قبول ٿيڻ کان پوءِ وري عربي زبان عطا ٿي (فتح العزيز). مسئلو:- توبه جو اصل الله جي طرف موٽڻ آهي. ان جا ٽي رڪن آهن - هڪ گناه جو اعتراف ڪرڻ، ٻيو پشيماني ۽ ٽيون ڇڏڻ جو ارادو. جيڪڏهن گناه تلافي جوڳو آهي ته ان جي تلافي ڪرڻ به لازمي آهي مثلاً نماز جي ڇڏيندڙ جي توبه لاءِ اڳين نمازن جي قضا پڙهڻ به ضروري آهي. توبه کان پوءِ حضرت جبرئيل امين جي سيني جانورن ۾ حضرت آدم عليه السلام جي خلافت جو اعلان ڪيو ۽ سڀني تي سندس فرمانبرداري لازم هجڻ جو حڪم ٻڌايو. سڀني تابعداري جي قبول ڪرڻ جو اظهار ڪيو (فتح العزيز). ٦٨ هي صالح مؤمن جي لاءِ خوشخبري آهي ته، نه انهن کي وڏيءَ دهشت جي وقت خوف هوندو، نه آخرت ۾ غم. اهي بي غم جنت ۾ داخل ٿيندا. ٦٩:. اسرائيل معنىٰ عبدالله. عبراني زبان جو لفظ آهي. هي حضرت يعقوب عليه السلام جو لقب آهي. (مدارڪ) ڪلبي مفسر چيو الله تعالىٰ يٰاَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوْا فرمائي اڳين سورتن انسانن کي عموماً دعوت ڏني. وري اِذْ قَالَ رَبُّكَ فرمائي سندن ايجاد ڪرڻ واري جو ذڪر فرمايائين. ان کان پوءِ خصوصيت سان بني اسرائيل کي دعوت ڏنائين. هي ماڻهو يهودي آهن ۽ هتان کان سيقول تائين انهن سان ڪلام جاري آهي. ڪڏهن مهرباني سان انعام ياد ڏياري دعوت ڪئي وڃي ٿي، ڪڏهن خوف ڏياريو وڃي ٿو، ڪڏهن حجت قائم ڪئي وڃي ٿي، ڪڏهن انهن جي بدعمليءَ تي ملامت ٿئي ٿي ته ڪڏهن گذريل سزائن جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو. ٧٠:. هي احسان ته توهان جي ابن کي فرعون کان ڇوٽڪارو ڏياريائين، درياءَ کي چيرايائين، ڪڪر کي ڇپر بنايائين. انهن کان سواءِ ٻيا احسان جيڪي اڳتي اچن ٿا، انهن سڀني کي ياد ڪريو. ياد ڪرڻ هيءُ آهي ته الله تعالىٰ جي اطاعت ۽ پوڄا ڪري شڪر بجا آڻيو، ڇو ته ڪنهن نعمت جو شڪر نه ڪرڻ ان کي وسارڻ آهي. ٧١

يعني توهان ايمان ۽ عبادت بجا آڻي، منهنجو عهد پورو ڪريو، مان جزاءِ ۽ ثواب ڏيئي توهان جو عهد پورو ڪندس ان عهد جو بيان آيت وَلَقَدْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيْثَاقَ بَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ ۾ آهي. ٧٢ مسئلو. هن آيت ۾ شڪر، نعمت، وفاءِ وعدي جي واجب هجڻ جو بيان آهي ۽ هي به ته مؤمن کي جڳائي ته الله تعالىٰ کان سواءِ ڪنهن کان نه ڊڄي. ٧٣:. يعني قرآن پاڪ، توريت ۽ انجيل تي. جيڪي توهان سان گڏ آهن؛ ايمان آڻيو ۽ ڪتاب وارن ۾ پهريائين ڪافر نه ٿيو جو جيڪو توهان جي تابعداري ۾ ڪفر اختيار ڪري، ان جو وبال به توهان تي هجي. ٧٤:. هن آيتن مان توريت ۽ انجيل جون اهي آيتون مراد آهن، جن ۾ حضور عليه السلام جن جي نعت ۽ صفت آهي. مقصد هيءُ آهي ته حضور جن جي تعريف دنيا جي دولت جي لاءِ نه لڪايو، جو دنيا جو سامان ٿوري قيمت ۽ آخرت جي نعمت جي مقابلي ۾ بي حقيقت آهي. شان نزول:. هيءَ آيت ڪعب بن اشرف ۽ ٻين سردارن ۽ يهودي عالمن جي حق ۾ نازل ٿي. جيڪي پنهنجيءَ قوم جي جاهلن ۽ ڪمينن کان پيسا وصول ڪندا هئا ۽ انهن تي ساليانو مقرر ڪري ڇڏيندا هئا ۽ انهن ميون ۽ نقد مالن ۾ پنهنجا حصا مقرر ڪري ورتا هئا. انهن کي خوف ٿيو ته توريت ۾ جيڪا حضور سيد عالم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جي تعريف ۽ صفت آهي، جيڪڏهن ان کي ظاهر ڪندا ته قوم حضور عليه الصلوٰة والسلام تي ايمان آڻيندي ۽ انهن کي ڪو به نه پڇندو ۽ هي سڀ نفعا ويندا رهندا. ان ڪري انهن پنهنجي ڪتابن ۾ تبديلي ڪئي ۽ حضور جن جي تعريف کي تبديل ڪيو. جڏهن ماڻهو انهن کان دريافت ڪندا هئا ته توريت ۾ حضور جن جون ڪهڙيون وصفون آهن، ته اهي لڪائيندا هئا ۽ هرگز نه ٻڌائيندا هئا، ان تي هي آيت نازل ٿي. (خازن وغيره) ٧٥ هن آيت ۾ نماز ۽ زڪوٰة جي فرضيت جو بيان آهي ۽ هن طرف به اشارو آهي ته نمازن کي سندن حقن جي نگهبانيءَ ۽ رڪنن جي حفاظت سان ادا ڪريو. مسئلو، جماعت جي ترغيب به آهي. حديث شريف ۾ آهي، جماعت سان گڏ نماز پڙهڻ اڪيلي پڙهڻ کان ستاويهه درجا وڌيڪ فضيلت رکي ٿي. ٧٦:شان نزول:. يهودين جي عالمن کان سندن مسلمان رشتيدارن دين اسلام بابت پڇيا ڪئي ته انهن چيو توهان ان دين تي قائم رهو. حضور سيد عالم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جو دين برحق ۽ ڪلام سچو آهي. ان تي هيءَ آيت نازل ٿي. هڪ قول هي آهي ته آيت انهن يهودين جي حق ۾ نازل ٿي، جن عرب جي مشرڪن کي حضور جي مبعوث ٿيڻ جي خبر ڏني هئي ۽ حضور جي

قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ ؕ كُلُوْا وَاشْرَبُوْا مِنْ رِّزْقِ اللّٰهِ
هر قبيلي پنهنجو گهير سڃاڻي ورتو، الله جي ڏنيءَ مان (خوب) کائو ۽ پيئو ۽ زمين ۾
وَلَا تَعْثَوْا فِی الْاَرْضِ مُفْسِدِیْنَ ﴿٦٠﴾ وَاِذْ قُلْتُمْ یٰمُوْسٰی لَنْ
فساد نه پکيڙيندا وتو ۽ (ياد ڪريو) جڏهن توهان (نالوڻي) چيو ته اي موسىٰ
نَّصْبِرَ عَلٰی طَعَامٍ وَّاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ یُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْۢبِتُ
اسان کان ته هڪ (قسم جي) کاڌي تي هرگز صبر نه ٿيندو سو تون رب کان دعا گهر
الْاَرْضُ مِنْۢ بَقْلِهَا وَقِثَّآئِهَا وَفُوْمِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا ؕ
ته اسان لاءِ زمين جون ڄمايل شيون ڪڍي ڪجهه ساڳ ۽ وڻگا ۽ ڪڻڪ ۽ مهري (جي دال) ۽ بصر،
قَالَ اَتَسْتَبْدِلُوْنَ الَّذِیْ هُوَ اَدْنٰی بِالَّذِیْ هُوَ خَیْرٌ ؕ اِهْبِطُوْا
فرمايائين ڇا! گهٽ شيءِ پليءَ (شيءِ) جي بدلي گهرو ٿا، اچو مصر يا شهر ۾
مِصْرًا فَاِنَّ لَكُمْ مَّا سَاَلْتُمْ ؕ وَضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ ۗ وَ
لهي وڃو جيڪي توهان گهريو آهي، سو اوهان کي (اتي) ملندو ۽ انهن تي خواري ۽ سڃائي (حرص جي ڪثرت) مقرر ڪئي وئي
بَآءُوْ بِغَضَبٍ مِّنَ اللّٰهِ ؕ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوْا یَكْفُرُوْنَ بِاٰیٰتِ اللّٰهِ وَ
۽ خدا جي ڏمر ۾ موٽيا ۽ ١٠٨ هيءُ بدلو هن جو، جو هي الله جي آيتن جو انڪار ڪندا هئا
یَقْتُلُوْنَ النَّبِیّٖنَ بِغَیْرِ الْحَقِّ ؕ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَّكَانُوْا یَعْتَدُوْنَ ﴿٦١﴾
۽ نبين کي ناحق شهيد ڪندا هئا. ۽ ١٠٩ انهن جي بي فرمانيءَ ۽ حد کان لنگهڻ جو
اِنَّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَالَّذِیْنَ هَادُوْا وَالنَّصٰرٰی وَالصّٰبِـِٕیْنَ مَنْ
بدلو هو. بيشڪ ايمان وارن ۽ يهودين ۽ نصارن ۽
اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْیَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ
ستارا پوڄيندڙن مان، جن سچيءَ دل سان الله ۽ قيامت جي ڏينهن تي ايمان آندو ۽ چڱا ڪم ڪيا، انهن
رَبِّهِمْ ۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ ﴿٦٢﴾ وَاِذْ
جو اجر سندن پالڻهار وٽ آهي نه انهن کي ڪو ڊپ ۽ نه اهي غمگين ٿيندا ۽ (ياد ڪريو)
اَخَذْنَا مِیْثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّوْرَ ؕ خُذُوْا مَآ اٰتَیْنٰكُمْ
جڏهن اسان اوهان کان (توريت کي مڃڻ) جو واعدو ورتو ۽ (واعدي خلافيءَ سبب) توهان جي مٿان طور (جبل اچلائڻ لاءِ) بلند ڪيو ۽ جيڪي ڪجهه

تابعداري ڪرڻ جي هدايت ڪئي هئي. جڏهن حضور جن مبعوث ٿيا ته هي هدايت ڪرڻ وارا حسد ڪان پاڻ ڪافر ٿي ويا، ان تي انهن کي ملامت ڪئي وئي. (خازن ۽ مدارڪ) ٧٧ يعني پنهنجن ضرورتن ۾ صبر ۽ نماز کان مدد گهرو سبحان الله ڪهڙي نه پاڪ تعليم آهي، صبر مصيبتن جو اخلاقي مقابلو آهي. انسان عدل ۽ حق پرستيءَ جي ارادي تي ان کان سواءِ قائم نه ٿو رهي سگهي. صبر جا ٽي قسم آهن. هڪ: سختيءَ ۽ مصيبت تي نفس کي روڪڻ. ٻيو: طاعت ۽ عبادت جي تڪليفن ۾ مستقل رهڻ. ٽيون: گناهه جي طرف مائل ٿيڻ کان طبيعت پري رکڻ. ڪن مفسرن هتي صبر مان روزو مراد ورتو آهي، اهو به صبر جو هڪ قسم آهي هن آيت ۾ مصيبت جي وقت نماز سان گڏ مدد وٺڻ جي تعليم به فرمايائين. ڇوته اها بدني ۽ نفساني عبادت جي جامع آهي ۽ ان ۾ الله جو قرب حاصل ٿئي ٿو. حضور صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن ڏکن معاملن جي پيش اچڻ تي نماز ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. ان آيت ۾ هي به ٻڌايو ته سچن مؤمن کان سواءِ ٻين تي نماز ڳري آهي. ٧٨ هن ۾ خوشخبري آهي ته آخرت ۾ مؤمنن کي الله جي ديدار جي نعمت ملندي. ٧٩ اَلْعٰلَمِیْنَ ۾ حقيقي استغراق نه آهي. بلڪ مراد هي آهي ته مان توهان جي ابن ڏاڏن کي سندن زماني وارن تي فضيلت ڏني، يا جزوي فضل مراد آهي، جيڪو ٻي ڪنهن امت جي فضيلت جي انڪار جو دليل نٿو ٿئي. ان ڪري امت محمديه جي حق ۾ ارشاد ٿيو كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ (روح البيان ۽ جمل وغيره). ٨٠: اهو قيامت جو ڏينهن آهي، آيت ۾ نفس ٻه دفعا آيو آهي. پهرين مان مؤمن جو نفس ۽ ٻئي مان ڪافر جو نفس مراد آهي. (مدارڪ) ٨١ هتان کان رڪوع جي پڇاڙيءَ تائين ڏهن نعمتن

ع
٢

جو بيان آهي جيڪي انهن بني اسرائيلن جي ابن کي مليون. ٨٢: قبط ۽ عماليق قوم مان جيڪو مصر جو بادشاهه ٿيو، ان کي فرعون چوندا هئا، حضرت موسىٰ عليه السلام جي زماني جي فرعون جو نالو وليد بن مصعب بن ريان آهي، هتي انهيءَ جو ذڪر آهي هن جي عمر چار سؤ سالن کان زياده ٿي. آل فرعون مان سندس تابعدار مراد آهن (جمل وغيره). ٨٣: عذاب سڀ بڇڙا هوندا آهن. سُوْٓءَ الْعَذَابِ اهو سڀ کان بڇڙو جيڪو ٻين عذابن کان سخت هجي. ان ڪري حضرت مترجم قدس سره (بڇڙو عذاب) ترجمو ڪيو (ڪما في الجلالين وغيره) فرعون بني اسرائيل تي نهايت بي درديءَ سان محنت ۽ مشقت جا مشڪل ڪم لازم ڪيا هئا، پهاڙن ۽ جبلن جي ڏونگي ڏونگي سندن ڇيلهيون ۽ ڪنڌ زخمي ٿي ويا هئا. غريبن تي ٽيڪس مقرر ڪيا هئا جيڪي سج لهڻ کان اڳ ڏاڍ سان وصول ڪيا ويندا هئا. جيڪو مسڪين ڪنهن ڏينهن ٽيڪس ادا نه ڪري سگهيو، ان جا هٿ ڪنڌ سان ملائي ٻڌا ويندا هئا ۽ مهيني تائين ان مصيبت ۾ رکيو ويندو هو ۽ قسم قسم جون بي رحمانه سختيون هيون (خازن وغيره). ٨٤: فرعون خواب ڏٺو ته بيت المقدس جي طرف کان باه آئي جنهن مصر کي گهيرو ڪري سڀني قبطين کي ساڙي ڇڏيو. بني اسرائيل کي ڪجهه نقصان نه پهچايائين. ان کان ان کي گهڻي گهٻراهٽ ٿي. ڪاهنن تعبير ڏني ته بني اسرائيل ۾ هڪڙو ڇوڪرو پيدا ٿيندو جيڪو توهان جي هلاڪت ۽ بادشاهيءَ جي زوال جو سبب ٿيندو. فرعون هي ٻڌي حڪم ڏنو ته بني اسرائيل ۾ جيڪو ڇوڪرو پيدا ٿئي، ان کي قتل ڪيو وڃي. دايون ڳولا جي لاءِ مقرر ٿيون. ٻارهن هزار ۽ هڪ روايت موجب ستر هزار ڇوڪرا قتل ڪيا ويا ۽ نوي هزار حمل ڪيرايا ويا ۽ الله جي مشيت سان ان قوم جا پوڙها جلد جلد مرڻ لڳا. قبط قوم جي سردارن گهٻرائجي فرعون کي شڪايت ڪئي ته بني اسرائيل ۾ موت جي ڪثرت آهي ان ڳالهه تي انهن جا ٻار به قتل ڪيا وڃن ٿا ته پوءِ اسان کي خدمتگار ڪٿان هٿ ايندا. فرعون حڪم ڏنو ته هڪ سال ٻار قتل ڪيا وڃن ۽ هڪ سال ڇڏيا وڃن. پوءِ جيڪو سال ڇڏڻ جو هو ان ۾ حضرت هارون پيدا ٿيو ۽ قتل واري سال حضرت موسىٰ عليه السلام جي ولادت ٿي. ٨٥: مصيبت، امتحان ۽ آزمائش کي چوندا آهن. آزمائش نعمت سان به هوندي آهي ۽ سختيءَ ۽ محنت سان به نعمت سان انهيءَ جي شڪرگذاريءَ ۽ محنت مان سندس صبر جو حال ظاهر ٿيندو آهي. جيڪڏهن ذَالِكُمْ جو اشارو فرعون جي ظلمن ڏانهن هجي ته بَلَاءٌ مان محنت ۽ مصيبت مراد هوندي ۽ جيڪڏهن انهن ظلمن کان ڇوٽڪاري ڏيڻ جي طرف هجي ته پوءِ نعمت آهي. ٨٦: هي ٻي نعمت جو بيان آهي جيڪا بني اسرائيل تي ڪيائين جو انهن کي فرعونين جي ظلم ۽ ڏاڍ کان ڇوٽڪارو ڏنائين ۽ فرعون کي ان جي قوم سان گڏ انهن جي سامهون ٻوڙيائين. هتي آل فرعون مان فرعون پنهنجيءَ قوم سان گڏ مراد آهي، جيئن كَرَّمْنَا بَنِیْٓ اٰدَمَ ۾ حضرت آدم ۽ آدم جي اولاد ٻئي داخل آهن (جمل). مختصر واقعو هي آهي ته حضرت موسىٰ عليه السلام الله جي حڪم سان رات جو بني اسرائيل کي مصر مان وٺي روانو ٿيو، صبح جو فرعون انهن جي ڳولا ۾ وڏو لشڪر وٺي هليو ۽ انهن کي درياءَ جي ڪناري تي وڃي ڏنائين. بني اسرائيلن فرعون جي لشڪر کي ڏسي حضرت موسىٰ عليه السلام کي فرياد ڪئي. ان الله جي حڪم سان درياءَ ۾ عصا (لٺ) هنئي، ان جي برڪت سان ڄڃ درياءَ ۾ ٻارهن سڪل رستا پيدا ٿي ويا، پاڻي پٿرن وانگر بيهي رهيو انهن پاسن پاسن ۾ پٿرن ۾ جاري وانگر روشندان ٺهي ويا. بني اسرائيل جي هر جماعت انهن رستن ۾ هڪ ٻئي کي ڏسندي ۽ هڪ ٻئي سان ڳالهيون ڪندي

بِقُوَّةٍ وَّاذْكُرُوْا مَا فِيْهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ ﴿٦٣﴾ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِّنْۢ

اسان اوهانکي ڏنو تنهن کي مضبوطيءَ سان وٺو ۽ ان جا مضمون ياد ڪريو هن اميد تي ته اوهان کي پرهيزگاري ملي. پوءِ ان بعد اوهان ڦري ويا

بَعْدِ ذٰلِكَ ۚ فَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهٗ لَكُنْتُمْ مِّنَ

جيڪڏهن الله جو فضل ۽ ان جي رحمت اوهان تي نه هجي ها ته اوهان نقصان وارن مان ٿي

الْخٰسِرِيْنَ ﴿٦٤﴾ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِيْنَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ

وڃو ها. ۽ بيشڪ اوهان کي معلوم آهي ته اوهان مان اهي جن ڇنڇر (جي ڏينهن) ۾ زيادتي ڪئي ته پوءِ اسان

فَقُلْنَا لَهُمْ كُوْنُوْا قِرَدَةً خٰسِئِيْنَ ﴿٦٥﴾ ۚ فَجَعَلْنٰهَا نَكَالًا لِّمَا بَيْنَ

انهن کي فرمايو ته ڌڪاريل باندر ٿي وڃو. پوءِ اسان (هن شهر جو) هي واقعو ان زماني وارن ۽ پوين (قومن) جي لاءِ عبرت

يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِيْنَ ﴿٦٦﴾ وَاِذْ قَالَ مُوْسٰى

ڪيو ۽ پرهيزگارن جي لاءِ نصيحت (ڪيو سون). ۽ (ياد ڪريو) جڏهن موسىٰ پنهنجي قوم

لِقَوْمِهٖۤ اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوْا بَقَرَةً ؕ قَالُوْۤا اَتَتَّخِذُنَا

کي فرمايو بيشڪ خدا اوهان کي هڪ ڏڳيءَ جي ڪهڻ جو حڪم ڪري ٿو. چيائون ڇا تون اسان کي مسخرو بنائين ٿو.

هُزُوًا ؕ قَالَ اَعُوْذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُوْنَ مِنَ الْجٰهِلِيْنَ ﴿٦٧﴾ قَالُوا ادْعُ

چيائين ته آءٌ الله کان پناه گهران جو جاهلن مان ٿيان. چيائون پنهنجي پالڻهار کان

لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَّنَا مَا هِيَ ؕ قَالَ اِنَّهٗ يَقُوْلُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا

دعا گهر اسان کي ٻڌائي ته اها (ڏڳي) ڪهڙي آهي، چيائين بيشڪ اهو فرمائي ٿو ته اها هڪ ڏڳي آهي جيڪا

فَارِضٌ وَّلَا بِكْرٌ ؕ عَوَانٌۢ بَيْنَ ذٰلِكَ ؕ فَافْعَلُوْا مَا تُؤْمَرُوْنَ ﴿٦٨﴾

نه پوڙهي ۽ نه گابي آهي (بلڪ) انهن ٻنهي جي درميان آهي، پوءِ جنهن جو اوهان کي حڪم ٿئي سو ڪريو.

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَّنَا مَا لَوْنُهَا ؕ قَالَ اِنَّهٗ يَقُوْلُ اِنَّهَا

چيائون پنهنجي پالڻهار کان دعا گهر ته اسان کي ٻڌائي ته ان جو رنگ ڪهڙو آهي، چيائين فرمائي ٿو ته اها ڏڳي

بَقَرَةٌ صَفْرَآءُ ۙ فَاقِعٌ لَّوْنُهَا تَسُرُّ النّٰظِرِيْنَ ﴿٦٩﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا

ڦڪي رنگ جي آهي، ان جو گهرو رنگ آهي، ڏسندڙن کي وڻي ٿي. چيائون پنهنجي پالڻهار کان دعا

رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَّنَا مَا هِيَ ۙ اِنَّ الْبَقَرَ تَشٰبَهَ عَلَيْنَا ؕ وَاِنَّاۤ اِنْ

گهر ته اسان کي صاف صاف ٻڌائي ته اها ڏڳي ڪهڙي آهي، بيشڪ ڏڳين ۾ اسان کي شڪ پئجي ويو آهي ۽ الله گهريو ته

منزل ١

لنگهي ويئي. فرعون دريائي رستا ڏسي انهن ۾ هلڻ لڳو. جڏهن انجو سمورو لشڪر درياءَ جي اندر اچي ويو ته درياءَ اصلي حالت تي آيو ۽ سمورا فرعوني ان ۾ ٻڏي ويا. درياءَ جي ويڪر چار فرسنگ هئي. هي واقعو بحر قلزم جو آهي جيڪو بحر فارس جي ڪناري تي آهي يا بحر ماوراء مصر، جنهن کي اساف چوندا آهن. بني اسرائيل درياءَ جي ڪناري فرعونين جي ٻڏڻ جو منظر ڏسي رهيا هئا. هي ٻڏڻ محرم جي ڏهين تاريخ تي ٿيو. حضرت موسىٰ عليه السلام ان ڏينهن شڪراني جو روزو رکيو. نبي ڪريم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن جي زماني تائين به يهودي ان ڏينهن جو روزو رکندا هئا. حضور جن به ان ڏينهن جو روزو رکيو ۽ فرمايو ته حضرت موسىٰ عليه السلام جي فتح جي خوشي ملهائڻ ۽ ان جي شڪرگذاري ڪرڻ جا اسان يهودين کان وڌيڪ حقدار آهيون. مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو ته عاشوري جو روزو سنت آهي. مسئلو: هي به معلوم ٿيو ته نبين سڳورن تي جيڪي الله جا انعام هجن، ان جو يادگار قائم ڪرڻ ۽ شڪر بجا آڻڻ مسنون آهي. مسئلو:- هي به معلوم ٿيو ته اهڙن ڪمن ۾ ڏينهن جو مقرر ڪرڻ رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن جي سنت آهي. مسئلو:- هي به معلوم ٿيو ته نبين سڳورن جو يادگار جيڪڏهن ڪافر به قائم ڪندا هجن ته به ان کي ڇڏيو نه ويندو. ٨٧ فرعون ۽ فرعونين جي هلاڪت کان پوءِ جڏهن حضرت موسىٰ عليه السلام بني اسرائيلن کي وٺي مصر جي طرف موٽيو ۽ سندس درخواست تي الله تعالىٰ توريت جي عطا ڪرڻ جو وعدو فرمايو ۽ ان جي لاءِ وقت مقرر ڪيو، جنهن جي مدت اضافي سان هڪ مهينو ڏهه ڏينهن هئي. ذوالقعدہ مهينو ۽ ڏهه ڏينهن ذوالحج جا. حضرت موسىٰ عليه السلام قوم ۾ پنهنجي ڀاءُ حضرت هارون عليه السلام کي پنهنجو خليفو ۽ جانشين بڻائي توريت حاصل ڪرڻ جي لاءِ طور جبل تي تشريف وٺي ويو چاليهه راتيون اتي رهيو، ان عرصي ۾ ڪنهن سان نه ڳالهايائين ته الله تعالىٰ زبرجد جي تختين ۾ توريت مٿانئس نازل فرمايو. هتي سامريءَ سون جو جواهرن سان سينگاريل گابو ٺاهي قوم کي چيو ته هي توهان جو معبود آهي. اهي ماڻهو هڪ مهينو حضرت موسىٰ جو انتظار ڪري سامريءَ جي پرڪائڻ سان گابي کي پوڄڻ لڳا. حضرت هارون عليه السلام ۽ سندس ٻارهن هزار ساٿين کان سواءِ سمورن بني اسرائيلن گابي کي پوڄيو (خازن). ٨٨ معافي جي ڪيفيت هيءَ آهي ته جن گابي جي پوڄا نه ڪئي آهي، اهي پوڄا ڪرڻ وارن کي قتل ڪن ۽ ڏوهاري رضا ۽ تسليم سان انهن جي هٿان قتل ٿي وڃن، اهي ان تي راضي ٿي ويا. صبح کان شام تائين ستر هزار قتل ٿي ويا. تڏهن حضرت موسىٰ ۽ هارون عليهما السلام عاجزي ۽ زاري سان الله جي بارگاه ۾ التجا ڪئي، وحي آئي ته جيڪي قتل ٿي چڪا، شهيد ٿيا. باقي بخشيا ويا. قاتل ۽ مقتول سڀ جنتي آهن. مسئلو:- شرڪ سان مسلمان مرتد ٿي وڃي ٿو. مسئلو:- مرتد جي سزا قتل آهي ڇو ته الله تعالىٰ سان بغاوت قتل ۽ خونريزيءَ کان به وڌيڪ سخت جرم آهي. فائدو:- گابو ٺاهي پوڄڻ ۾ بني اسرائيلن جا ڪيترائي گناه هئا. هڪ تصوير ٺاهڻ جيڪو حرام آهي. ٻيو حضرت هارون عليه السلام جي نافرماني. ٽيون گابو پوڄي مشرڪ ٿيڻ. هي ظلم آل فرعون جي ظلمن کان به سخت آهن، ڇو ته هي فعل انهن کان ايمان بعد ظاهر ٿيا، ان ڪري حقدار ته ان جا هئا ته الله جو عذاب انهن کي مهلت نه ڏي ها ۽ جلدي هلاڪت سان ڪفر تي انهن جو خاتمو ٿي وڃي ها. پر حضرت موسىٰ عليه السلام ۽ حضرت هارون عليه السلام جي صدقي انهن کي توبه جو موقعو ڏنو ويو، هي الله تعالىٰ جو وڏو فضل آهي. ٨٩ هن ۾ اشارو آهي ته بني اسرائيلن جي قابليت فرعونين وانگر باطل نه ٿي هئي ۽ انهن جي نسل مان صالح پيدا ٿيڻ وارا هئا. جڏهن جو انهن ۾ هزارين نبي ۽ صالح پيدا ٿيا. ٩٠ هي قتل انهن جي اولاد لاءِ ڪفارو هو. ٩١:- جڏهن بني اسرائيلن توبه ڪئي ۽ ڪفاري ۾ پنهنجون جانيون ڏنائون ته الله تعالىٰ حڪم فرمايو ته حضرت موسىٰ عليه السلام انهن کي گوساله پرستيءَ جي معافي گهرڻ جي لاءِ حاضر ڪري. حضرت موسىٰ انهن مان ستر ماڻهو چونڊي طور جبل تي وٺي ويو. اتي اهي چوڻ لڳا اي موسىٰ! اسان توتي يقين نه ڪنداسون جيستائين خدا کي ظاهر ظهور نه ڏسون. ان تي آسمان مان هڪ خوفناڪ آواز آيو، جنهن جي هيبت سان اهي مري ويا. حضرت موسىٰ عليه السلام عاجزيءَ سان عرض ڪيو ته مان بني اسرائيلن کي ڪهڙو جواب ڏيندس. ان تي الله تعالىٰ انهن کي هڪ ٻئي پٺيان زنده فرمايو. مسئلو:- هن مان نبين سڳورن جو شان معلوم ٿئي ٿو ته حضرت موسىٰ عليه السلام کي لَنْ نُّؤْمِنَ لَكَ چوڻ جي شامت ۾ بني اسرائيل هلاڪ ڪيا ويا. حضور نبي ڪريم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جي زماني وارن کي آگاه ڪيو وڃي ٿو ته نبين سڳورن جي حضور ۾ ادب ڇڏڻ الله جي غضب جو سبب ٿئي ٿو، ان کان ڊڄندا رهو. مسئلو:- هي به معلوم ٿيو ته الله تعالىٰ پنهنجن مقبولن جي دعا سان مئل زنده فرمائي ٿو. ٩٢:- جڏهن حضرت موسىٰ عليه السلام فارغ ٿي بني اسرائيل جي لشڪر ۾ پهتو ۽ پاڻ انهن کي الله جو حڪم ٻڌايو ته شام ملڪ حضرت ابراهيم عليه السلام ۽ سندس اولاد جي دفن

شَآءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُوْنَ ۝٧٠ قَالَ اِنَّهٗ يَقُوْلُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا ذَلُوْلٌ
اسان سڌي واٽ لهي وينداسون ١١٩. چيائين اهو فرمائي ٿو ته اها هڪ ڍڳي آهي، جنهن کان نه زمين کيڙڻ
تُثِيْرُ الْاَرْضَ وَلَا تَسْقِى الْحَرْثَ ۚ مُسَلَّمَةٌ لَّا شِيَةَ فِيْهَا ؕ قَالُوا
۽ نه کيتيءَ کي پاڻي پيارڻ جي خدمت ورتي وڃي ٿي، بي عيب آهي جنهن ۾ ڪو داغ نه آهي، چيائون هاڻي
الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ ؕ فَذَبَحُوْهَا وَمَا كَادُوْا يَفْعَلُوْنَ ۝٧١ وَاِذْ
ٺيڪ ڳالهه ڪئي اٿيئي ١٢٠. پوءِ ان کي ڪُهائون ۽ (درحقيقت ذبح) ڪرڻ کي ويجهائي نه هئا ١٢١ ۽ (ياد ڪريو)
قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادّٰرَءْتُمْ فِيْهَا ؕ وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَّا كُنْتُمْ
جڏهن توهان خون ڪيو ته هڪ ٻئي تي ان جي تهمت ٿي هنيو ۽ الله کي ظاهر ڪرڻو هو جيڪي توهان
تَكْتُمُوْنَ ۝٧٢ فَقُلْنَا اضْرِبُوْهُ بِبَعْضِهَا ؕ كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ
لڪائي رهيا هئا. پوءِ اسان فرمايو ته ان (قتل ڪيل) کي هن ڍڳي جو هڪ ٽڪرو هڻو ١٢٢. الله ايئن ئي مُئل جيارينده
الْمَوْتٰى ۙ وَيُرِيْكُمْ اٰيٰتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ۝٧٣ ثُمَّ قَسَتْ قُلُوْبُكُمْ
۽ اوهان کي پنهنجون نشانيون ڏيکاري ٿو ته مَن اوهان عقل کان ڪم وٺو ١٢٣. ان واقعي کان پوءِ وري به اوهان
مِّنْۢ بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً ؕ وَاِنَّ مِنَ
جون دليون سخت ٿي ويون ١٢٤ ڄڻ ته اهي پٿر آهن، بلڪ ان کان به وڌيڪ سخت، ۽ پٿرن مان (ڪي
الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهٰرُ ؕ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ
پٿر) اهي آهن جن مان نديون ڦاٽي نڪرن ٿيون ۽ ڪي اهڙا آهن جيڪي ڦاٽي پون ٿا ته انهن مان
مِنْهُ الْمَآءُ ؕ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ ؕ وَمَا
پاڻي نڪري ٿو ۽ ڪي اهڙا به آهن جيڪي الله جي خوف کان هيٺ ڪري پون ٿا ١٢٥. الله اوهان جي
اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُوْنَ ۝٧٤ اَفَتَطْمَعُوْنَ اَنْ يُّؤْمِنُوْا لَكُمْ
ڪرتوتن کان بي خبر نه آهي. ڇا پوءِ به (اي مسلمانو!) اوهان کي اها لالچ آهي ته
وَقَدْ كَانَ فَرِيْقٌ مِّنْهُمْ يَسْمَعُوْنَ كَلٰمَ اللّٰهِ ثُمَّ يُحَرِّفُوْنَهٗ
(يهودي) اوهان تي يقين رکندا، ۽ انهن مان هڪ گروهه ته اهو هو جيڪي الله جو ڪلام ٻڌندا هئا، پوءِ سمجهڻ
مِنْۢ بَعْدِ مَا عَقَلُوْهُ وَهُمْ يَعْلَمُوْنَ ۝٧٥ وَاِذَا لَقُوا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا
بعد ان کي ڄاڻي واڻي بدلائي ڇڏيندا هئا ١٢٦ ۽ جڏهن مسلمانن سان ملندا آهن

جن جي ذات پاڪ مراد آهي. معنيٰ هيءَ آهي ته جيڪڏهن توهان کي خاتم المرسلين صلى الله عليه وسلم جن جي وجود جي دولت نه ملي ها ۽ سندن هدايت نصيب نه ٿئي ها ته توهان جو انجام هلاڪت ۽ نقصان هجي ها. ١١٥ ايله شهر ۾ بني اسرائيل آباد هئا. انهن کي حڪم هو ته ڇنڇر جو ڏينهن عبادت جي لاءِ خاص ڪن. ان ڏينهن شڪار نه ڪن ۽ دنيوي ڪم ڪار ڇڏي ڏين، انهن جي هڪ ٽولي هيءَ اٽڪل ڪئي ته جمعي جي ڏينهن
ع ١٠ ٨ ٨ درياءَ جي ڪناري تي گهڻا کڏ اکوٽيندا هئا ۽ ڇنڇر جي صبح جو انهن کڏن تائين
ناليون نا هيندا هئا، جن جي ذريعي پاڻيءَ سان گڏ مڇيون کڏن ۾ گڏ ٿينديون
هيون. آچر جي ڏينهن انهن کي ڪڍندا هئا ۽ چوندا هئا ته اسان مڇيءَ کي پاڻيءَ مان ڇنڇر جي ڏينهن نٿا ڪڍون، چاليهن يا ستر سالن تائين اهو عمل جاري رهيو جڏهن حضرت داؤد عليه السلام جي نبوت جو زمانو آيو ۽ پاڻ انهن کي ان کان منع ڪيائين ۽ فرمايائين ته گڏ ڪرڻ ئي شڪار آهي، جيڪو ڇنڇر جي ڏينهن ڪريو ٿا، ان کان مڙي وڃو نه ته عذاب ۾ گرفتار ڪيا ويندؤ. اهي نه مڙيا، پاڻ دعا گهريائين، الله تعالى انهن کي باندرن جي شڪل ۾ ڦيرائي ڇڏيو. عقل ۽ هواس ته انهن جا باقي رهيا مگر ڳالهائڻ جي قوت زائل ٿي وئي، سندن بدن مان بدبوءِ نڪرڻ لڳي، پنهنجي ان حال تي روئندي روئندي ٽن ڏينهن ۾ سمورا هلاڪ ٿي ويا، انهن جو نسل باقي نه رهيو. هي ستر هزار جي لڳ ڀڳ هئا.* انهن کي ان عمل کان منع ڪندو رهيو، جڏهن انهن نه مڃيو ته هنن انهن ۽ پنهنجي گهرن جي وچ ۾ ڀت ناهي اڪيلائي ۽ جدائي ڪري ڇڏي، هنن سڀني ڇوٽڪارو لڌو. بني اسرائيلن جو ٽيون ٽولو چُپ رهيو، ان جي حق ۾ حضرت ابن عباس رضي الله تعالى عنه جي سامهون عڪرمه چيو ته اهي بخشيل آهن ڇو ته نيڪيءَ جو حڪم ڪرڻ فرض ڪفايه آهي، ڪن جو ادا ڪرڻ سڀ جو حڪم رکي ٿو، انهن جي ماٺ جو سبب هي هو ته انهن جي نصيحت قبول ڪرڻ کان اهي مايوس هئا. عڪرمه جي اها تقرير حضرت ابن عباس کي گهڻي پسند آئي ۽ پاڻ خوشيءَ منجهان اٿي ان سان ٻکڙي پاتائين ۽ ان جي پيشانيءَ تي چمي ڏنائين (فتح العزيز). مسئلو:- ان مان معلوم ٿيو ته خوشيءَ منجهان ٻکر پائڻ صحابه ڪرام جي سنت آهي، ان لاءِ سفر کان موٽي اچڻ ۽ غائب رهڻ کان پوءِ ملڻ شرط نه آهي. ١١٦ بني اسرائيلن ۾ عاميل نالي هڪ مالدار هو. ان جي سوٽ وراثت جي لالچ ڪري کيس قتل ڪري ٻئي ڳوٺ جي دروازي تي اڇلائي ڇڏيو ۽ پاڻ صبح جوان جي خون جو فريادي بڻيو. اتان جي ماڻهن حضرت موسىٰ عليه السلام کي درخواست ڪئي، ته توهان دعا گهرو ته الله تعالى حقيقت ظاهر فرمائي. ان تي حڪم ٿيو ته هڪ ڳئون ذبح ڪري ان جو ڪو حصو مقتول کي هڻو، اهو جيئرو ٿي قاتل ٻڌائيندو. ١١٧ ڇو ته مقتول جي حال معلوم ٿيڻ ۽

* بني اسرائيلن جو ٻيو ٽولو جيڪو تعداد ۾ ٻارنهن هزار هو اهو

ڳئونءَ جي ذبح ڪرڻ ۾ ڪا مناسبت معلوم نه ٿي ٿئي. ١١٨ اهڙو جواب جيڪو سوال سان ميلاپ نه رکي، جاهلن جو ڪم آهي. يا هيءَ معنيٰ آهي ته فيصلي جي موقعي تي ٺٺول ڪرڻ جاهلن جو ڪم آهي نبين جو شان ان کان مٿانهون آهي. قصو مختصر جڏهن بني اسرائيلن سمجهيو ته ڳئونءَ جو ذبح ڪرڻ لازم آهي ته انهن ڪا نُس ان جون وصفون معلوم ڪيون. حديث شريف ۾ آهي ته جيڪڏهن بني اسرائيل بحث نه ڪن ها ته جيڪا ڳئون ذبح ڪن ها، ڪافي ٿي وڃي ها. ١١٩ نبي ڪريم صلى الله عليه وسلم جن فرمايو ته جيڪڏهن اهي انشاءالله نه چون ها ته اها ڳئون ڪڏهن به نه لهن ها. مسئلو:- هر نيڪ ڪم ۾ انشاءالله چوڻ مستحب ۽ برڪت جو سبب آهي. ١٢٠ يعني هاڻي تسلي ٿي ۽ پوروشان ۽ صفت معلوم ٿيا، پوءِ انهن ڳئونءَ جي تلاش شروع ڪئي. انهن پاسن ۾ اهڙي صرف هڪ ڳئون هئي. ان جو احوال هي آهي ته بني اسرائيلن ۾ هڪڙو صالح شخص هو، ان جو هڪ ننڍڙو پٽ هو. ان وٽ هڪ ڳئونءَ جي ڦر کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه رهيو، ان جي ڪنڌ تي مُهر لڳائي الله جي نالي تي ڇڏي ڏنو ۽ الله جي بارگاه ۾ عرض ڪيائين، اي رب! مان هن ڦرڪي هن پٽ جي لاءِ تو وٽ امانت رکان ٿو، جڏهن هي پٽ وڏو ٿئي ته اها هن جي ڪم اچي. ان شخص جو انتقال ٿي ويو، ڳابي جهنگل ۾ الله جي حفاظت هيٺ پرورش پائيندي رهي، هي ڇوڪرو وڏو ٿيو ۽ الله جي فضل سان صالح ۽ پرهيزگار ٿيو، ماءُ جو فرمانبردار هو. هڪ ڏينهن سندس والده چيو اي نورِنظر! تنهنجي پيءُ تنهنجي لاءِ فلاڻي جهنگ ۾ خدا جي نالي هڪ ڳابي ڇڏي ڏني هئي، اها هاڻي جوان ٿي وئي هوندي، ان کي جهنگ مان وٺي اچ ۽ الله تعالى کان دعا گهر ته اهو توکي عطا فرمائي. ڇوڪري ڳئونءَ کي جهنگ ۾ ڏٺو ۽ والده جون ٻڌايل نشانيون ان ۾ ڏٺائين ۽ ان کي الله جو قسم ڏيئي سڏيائين، اها حاضر ٿي، جوان ان کي والده جي خدمت ۾ آندو، والده بازار ۾ وٺي وڃي ٽن دينارن تي وڪڻ جو حڪم ڏنو ۽ هي شرط ڪيو ته سودي ٿيڻ تي وري ان جي ڪاٿي اجازت حاصل ڪئي وڃي. ان زماني ۾ انهن پاسن ۾ ڳئونءَ جي قيمت ٽي دينار هئي. جوان جڏهن ان ڳئون کي بازار ۾ آندو ته هڪ ملائڪ خريدار جي صورت ۾ آيو ۽ ان ڳئون جي قيمت ڇهه دينار لڳائي، مگر ان شرط سان ته جوان والده جي اجازت جو پابند نه ٿئي. جوان اهو منظور نه ڪيو ۽ والده کي سمورو قصو ٻڌايائين، ان جي والده ڇهه دينار قيمت منظور ڪرڻ جي اجازت ته ڏني مگر وڪڻ ۾ وري

قَالُوْٓا اٰمَنَّا ۚۖ وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ قَالُوْٓا اَتُحَدِّثُوْنَهُمْ
چوندا اهن ته اسان ايمان آندو آهي ۱۲۷ ۽ جڏهن پاڻ ۾ اڪيلا ٿيندا آهن (تڏهن) چوندا آهن ته ڇا جيڪو علم الله اوهان
بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَآجُّوْكُمْ بِهٖ عِنْدَ رَبِّكُمْ ؕ اَفَلَا
تي کوليو آهي (سو اوهان) مسلمانن کي ٻڌايو ٿا ته جيئن ان سان توهان جي رب وٽ اوهان تي حجت وٺندا رهن، ڇا توهان کي
تَعْقِلُوْنَ ﴿۷۶﴾ اَوَلَا يَعْلَمُوْنَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّوْنَ وَمَا
عقل نه آهي؟ ڇا نه ٿا ڄاڻن ته جيڪي ڪجهه لڪائن ٿا ۽ جو ڪجهه ظاهر ڪن ٿا سو الله
يُعْلِنُوْنَ ﴿۷۷﴾ وَمِنْهُمْ اُمِّيُّوْنَ لَا يَعْلَمُوْنَ الْكِتٰبَ اِلَّآ اَمَانِيَّ
ڄاڻي ٿو. ۽ انهن مان ڪي اڻ پڙهيل آهن، جيڪي ڪتاب ۱۲۸ (توريت) کي نه ٿا ڄاڻن مگر زباني پڙهڻ ۱۲۹ (يا پنهنجي من گهڙ
وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّوْنَ ﴿۷۸﴾ فَوَيْلٌ لِّلَّذِيْنَ يَكْتُبُوْنَ الْكِتٰبَ
۽ اهي رڳو گمان ۾ آهن. سو تباهي آهي انهن لاءِ جيڪي ڪتاب پنهنجن هٿن سان
بِاَيْدِيْهِمْ ۗ ثُمَّ يَقُوْلُوْنَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوْا بِهٖ
لکن، پوءِ چون ته هيءُ الله وٽان آهي، جيئن ان جي عيوض ٿورو ملهه وٺي سگهن،
ثَمَنًا قَلِيْلًا ؕ فَوَيْلٌ لَّهُمْ مِّمَّا كَتَبَتْ اَيْدِيْهِمْ وَوَيْلٌ لَّهُمْ
۱۳۰ سو سندن هٿن جي لکيل مان انهن لاءِ تباهي آهي ۽ ان ڪمائي مان به انهن لاءِ
مِّمَّا يَكْسِبُوْنَ ﴿۷۹﴾ وَقَالُوْا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّآ اَيَّامًا مَّعْدُوْدَةً ؕ
تباهي آهي. ۽ چيائون اسان کي رڳو ڳڻيل ڏينهن ۾ باهه ڇهندي ۱۳۱
قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا فَلَنْ يُّخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهٗٓ
اوهان فرمايو ڇا توهان خدا کان وعدو وٺي ڇڏيو آهي، پوءِ ته الله هرگز پنهنجي وعدي جي خلاف نه ڪندو ۱۳۲ يا
اَمْ تَقُوْلُوْنَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ﴿۸۰﴾ بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً
خدا تي اهڙي ڳالهه چئو ٿا جنهن جو اوهان کي علم نه آهي. ها ڇو نه جيڪو گناهه ڪري، سندس گناهن
وَّاَحَاطَتْ بِهٖ خَطِيْٓئَتُهٗ فَاُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ النَّارِ ۚ هُمْ
ان کي گهيري ورتو ۱۳۳ ته اهو دوزخين مان آهي، انهن کي ان ۾
فِيْهَا خٰلِدُوْنَ ﴿۸۱﴾ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اُولٰٓئِكَ
هميشه رهڻ آهي. ۽ جن ايمان آندو ۽ چڱا ڪم ڪيا، سي ئي

بيهر پنهنجي مرضيءَ معلوم ڪرڻ جو شرط ڪيو. جوان وري بازار ۾ آيو، هن پيري ملائڪ ٻارهن دينار قيمت لڳائي ۽ چيائين ته والده جي اجازت تي موقوف نه رک. جوان نه مڃيو ۽ ماءُ کي اطلاع ڏنائين. اها عقل واري سمجهي ويئي ته هيءُ خريدار نه آهي، ڪو ملائڪ آهي جيڪو آزمائش جي لاءِ ايو ٿو. پٽ کي چيائين ته هن پيري ان خريدار کي چوڄاءِ ته توهان اسان کي هن ڳئون جي وڪڻ جو حڪم ڏيو ٿا يا نه؟ جو ڪري اهو ئي چيو، ملائڪ جواب ڏنو ته اڃا ان کي روڪي ڇڏيو جڏهن بني اسرائيل خريد ڪرڻ اچن ته ان جي قيمت هي مقرر ڪجان ته ان جي چمڙي ۾ سون ڀري ڏنو وڃي. جوان ڳئون کي گهر آندو. جڏهن بني اسرائيل ڳولا ڪندا ان جي گهر پهتا ته اهائي قيمت طي ڪيائين ۽ حضرت موسیٰ عليه السلام جي ضمانت تي اها ڳئون بني اسرائيلن جي حوالي ڪيائين. مسائل: هن واقعي مان ڪيترائي مسئلا معلوم ٿيا. ۱ جيڪو پنهنجي عيال کي الله جي حوالي ڪري، الله تعالیٰ ان جي اهڙي عمدي پرورش فرمائي ٿو. ۲ جيڪو پنهنجي مال کي الله جي ڀروسي تي ان جي امانت ۾ ڏئي، الله ان ۾ برڪت ڏئي ٿو. ۳ والدين جي فرمانبرداري الله کي پسند آهي. ۴ غيبي فيض، قرباني ۽ خيرات ڪرڻ سان حاصل ٿئي ٿو. ۵ الله جي واٽ ۾ قيمتي مال ڏيڻ گهرجي. ۶ ڳئون جي قرباني افضل آهي. ۱۲۱ بني اسرائيلن جي لڳاتار سوالن ۽ پنهنجي بدناميءَ جي انديشي ۽ ڳئونءَ جي ڳري قيمت مان هي ظاهر ٿيو ٿي ته اهي ذبح جو اراد و نه پيا رکن مگر جڏهن انهن جا سوال پورن جوابن سان ختم ڪيا ويا ته انهن کي ذبح ڪرڻو ئي پيو. ۱۲۲ بني اسرائيلن ڳئون ذبح ڪري ان جي ڪنهن حصي کي مُل تي هنيو ته اهو الله جي حڪم سان جيئرو ٿيو ۽ ان جي نڙيءَ مان رت جا ڦوهارا جاري هئا، ان پنهنجي سوٽ کي ٻڌايو ته توئي مون کي قتل ڪيو. پوءِ ان کي به اقرار ڪرڻو پيو ۽ حضرت موسیٰ عليه السلام ان تي قصاص جو حڪم فرمايو. ان کان پوءِ شريعت جو حڪم ٿيو ته (مسئلو): قاتل مقتول جي ميراث کان محروم رهندو. مسئلو: پر جيڪڏهن عادل باغيءَ کي قتل ڪيو يا ڪنهن حملي ڪندڙ کان جان بچائڻ جو دفاع ڪيو ۽ ان ۾ اهو قتل ٿي ويو ته مقتول جي ميراث کان محروم نه ٿيندو. ۱۲۳ ۽ توهان سمجهو ته بيشڪ الله تعالیٰ مُل زنده ڪرڻ تي قادر آهي ۽ قيامت جي ڏينهن مُلن جو زنده ڪرڻ ۽ حساب وٺڻ حق آهي. ۱۲۴ ۽ توهان اهڙين وڏين قدرتي نشانين مان عبرت حاصل نه ڪئي. ۱۲۵ تڏهن به توهان جون دليون اثر قبوليندڙ نه آهن. پٿرن کي به الله سمجهه ڏني آهي، انهن کي الله جو خوف ٿئي ٿو ۽ تسبيح ڪندا رهن ٿا. اِنْ مِّنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ. مسلم شريف ۾ حضرت جابر رضی الله تعالیٰ عنه کان روايت آهي ته سيد عالم صلی الله عليه وسلم جن فرمايو ته مان ان پٿر کي سڃاڻان ٿو جيڪو بعثت کان اڳ مون کي سلام ڪندو هو. ترمذيءَ ۾ حضرت علي المرتضیٰ رضی الله تعالیٰ عنه کان روايت آهي ته سيد عالم صلی الله تعالیٰ عليه وسلم جن سان گڏ مڪي جي پاسن ۾ ويس. جيڪو وڻ يا جبل سامهون ايندو هو سو السلام عليك يا رسول الله صلی الله عليه وسلم عرض ڪندو هو. ۱۲۶ جيئن انهن توريت ۾ تبديلي ڪئي ۽ نبي ڪريم صلی الله تعالیٰ عليه وسلم جن جي تعريف تبديل ڪري ڇڏي. ۱۲۷ شان نزول: هيءَ آيت انهن يهودين جي باري ۾ نازل ٿي جيڪي نبي ڪريم صلی الله عليه وسلم جن جي زماني ۾ هئا. حضرت ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنه فرمايو. جڏهن يهودي منافق صحابه ڪرام سان ملندا هئا، چوندا هئا ته جن تي توهان ايمان آندو، ان تي اسان به ايمان آندو. توهان حق تي آهيو ۽ توهان جا آقا حضرت محمد مصطفیٰ صلی الله تعالیٰ عليه وسلم جن سچا آهن، سندن قول حق آهي، اسان سندن تعريف ۽ صفت پنهنجي ڪتاب توريت ۾ لهون ٿا. انهن مان ئي يهودين جا سردار ملامت ڪندا هئا. ان جو بيان وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ ۾ آهي (خازن). فائدو: هن مان معلوم ٿيو ته حق لڪائڻ ۽ نبي ڪريم صلی الله عليه وسلم جن جي وصفن جو لڪائڻ ۽ ڪمالات جو انڪار ڪرڻ يهودين جو طريقو آهي. اڄ ڪلهه جي گهڻن گمراهن جي اهائي عادت آهي. ۱۲۸ ڪتاب مان توريت مراد آهي. ۱۲۹ اماني امنيه جو جمع آهي ۽ ان جي معنیٰ زباني پڙهڻ آهي. حضرت ابن عباس رضي الله تعالیٰ عنهما کان روايت آهي ته آيت جي معنیٰ هي آهي ته ڪتاب کي نه ٿا ڄاڻن مگر زباني پڙهڻ سواءِ معنیٰ سمجهڻ جي (خازن). ڪن مفسرن هيءَ معنیٰ به بيان ڪئي آهي ته اماني مان اهي ڪوڙيون گهڙيل ڳالهيون مراد آهن، جيڪي يهودين پنهنجن عالمن کان ٻڌي بغير سمجهه ۽ تحقيق جي مڃي ڇڏيون هيون. ۱۳۰ شان نزول: جڏهن سيد الانبياء صلی الله عليه وسلم جن مدينه طيبه تشريف فرما ٿيا ته توريت جي عالمن ۽ يهودين جي سردارن کي وڏو خوف وٺي ويو ته انهن جي روزي هلي ويندي ۽ سرداري ختم ٿي ويندي. ڇو ته توريت ۾ حضور جن جو حليو مبارڪ ۽ وصفون ذڪر ٿيل آهن. جڏهن ماڻهو حضور جن کي ان جي مطابق لهندا فورًا ايمان آڻي ويندا ۽ پنهنجي عالمن ۽ يهودين کي ڇڏي ڏيندا. ان انديشي ڪري انهن توريت ۾ تحريف ۽ تبديلي ڪري ڇڏي ۽ حليو شريف تبديل ڪري ڇڏيو. مثلاً توريت ۾ سندن وصفون هي لکيل هيون ته پاڻ حَسين آهن، وار خوبصورت، اکيون سرمي لڳل، قد وچولو آهي. ان کي مٽائي ڪري انهن هيءَ ٻڌايو ته اهو تمام ڊگهي قد وارو آهي، اکيون ڀوريون، وار وچڙيل

2

أَصْحٰبُ الْجَنَّةِ ۚ هُمْ فِيهَا خٰلِدُونَ ﴿٨٢﴾ ع وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ

جنتي آهن. انهن کي ان ۾ هميشه رهڻو آهي. ۽ ياد ڪريو جڏهن اسان بني اسرائيل کان واعدو ورتو

بَنِيٓ إِسْرَآءِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللّٰهَ قف وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَّ

ته اوهان الله جي ئي پوڄا ڪريو ۽ ماءُ پيءُ سان ڀلائي ڪريو ١٣٤

ذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا

۽ مائٽن ۽ يتيمن ۽ مسڪينن سان (پڻ ڀلائي ڪريو) ۽ ماڻهن کي چڱي ڳالهه چئو ١٣٥

وَّأَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ۭ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ

نماز قائم رکو ۽ زڪواة ڏيو. پوءِ اوهان (واعدي کان) ڦري ويا ١٣٦ مگر ڪي ٿورڙا ١٣٧ توهان مان (قائم رهيا)

وَأَنْتُمْ مُّعْرِضُونَ ﴿٨٣﴾ وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَآءَكُمْ

۽ توهان آهيو ئي منهن موڙيندڙ ١٣٨ ۽ (ياد ڪريو) جڏهن اسان اوهان کان پڪو واعدو ورتو پنهنجن جو خون

وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ

نه ڪندا ۽ نه پنهنجن کي سندن ڳوٺن مان ٻاهر ڪيندا، پوءِ اوهان ان جو اقرار ڪيو ۽ (ان لاءِ اڄ به)

تَشْهَدُونَ ﴿٨٤﴾ ثُمَّ أَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ

توهان گواهه آهيو. پوءِ توهان اهي ئي آهيو جو پنهنجن کي قتل ڪريو ٿا ۽ پنهنجن مان ئي

فَرِيقًا مِّنْكُمْ مِّنْ دِيَارِهِمْ ۡ تَظٰهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ۭ

هڪ گروهه کي سندن وطن مان ڪيو ٿا، توهان انهن تي (ظلم ڪندڙ مخالفن جي) گناهه ۽ زيادتي ۾ مدد ڪريو ٿا،

وَإِنْ يَّأْتُوكُمْ أُسٰرٰى تُفٰدُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ ۭ

۽ جيڪڏهن اهي اوهان وٽ قيدي ٿي اچن ٿا ته بدلو ڏيئي کين آزاد ڪرايو ٿا ۽ انهن کي (سندن گهرن مان) ڪيڻ توهان تي حرام آهي. ١٣٩

أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتٰبِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ ۚ فَمَا جَزَآءُ مَنْ

ته ڇا خدا جي ڪن حڪمن تي ايمان آڻيو ٿا ۽ ڪن جو انڪار ڪريو ٿا. پوءِ جيڪو توهان مان ائين ڪري ان جو

يَّفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ۚ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ

بدلو ڇيو ٿي سگهي ٿو، سواءِ هن جي، جو دنيا ۾ خوار ٿئي ١٤٠ ۽ قيامت جي ڏينهن

يُرَدُّونَ إِلٰٓى أَشَدِّ الْعَذَابِ ۭ وَمَا اللّٰهُ بِغٰفِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٨٥﴾

اهي نهايت سخت عذاب ڏانهن موٽايا ويندا ۽ الله اوهان جي ڪرتوتن کان بي خبر نه آهي. ١٤١

ع ٩ ١١ ٩

آهن. ائين ئي عوام کي ٻڌائيندا هئا، انهيءَ کي ئي الله جي ڪتاب جو مضمون ٻڌائيندا هئا ۽ سمجهندا هئا ته ماڻهو حضور جن کي ان جي خلاف لهندا ته متانئن ايمان نه آڻيندا ۽ اسان جا چيلا ئي رهندا ۽ اسان جي ڪمائي ۾ فرق نه ايندو. ١٣١ شان نزول: حضرت ابن عباس رضي الله تعالیٰ عنهما کان روايت آهي ته يهودي چوندا هئا ته اهي دوزخ ۾ هرگز داخل نه ٿيندا مگر صرف ايتري وقت لاءِ جيترو عرصو انهن جي ابن ڏاڏن ڳابي کي پوڄيو هو ۽ اهي چاليهه ڏينهن آهن ان کان پوءِ اهي عذاب کان ڇٽي پوندا. ان تي هيءَ آيت ڪريمه نازل ٿي. ١٣٢ ڇو ته ڪوڙ وڏو عيب آهي ۽ عيب الله تعالیٰ تي محال آهي، انهيءَ ڪري ان جو ڪوڙ ته ممڪن نه آهي، پر جڏهن الله تعالیٰ توهان سان چاليهن ڏينهن جي عذاب کان پوءِ ڇڏي ڏيڻ جو وعدو ئي نه فرمايو ته پوءِ توهان جو قول ڪوڙو ٿيو. ١٣٣ هن آيت ۾ گناهه مان شرڪ ۽ ڪفر مراد آهي ۽ احاطي ڪرڻ مان هي مراد آهي ته ڇوٽڪاري جون سڀ واٽون بند ٿي وڃن ۽ ڪفر ۽ شرڪ تي ئي ان کي موت اچي؛ ڇو ته مؤمن خواهه ڪيترو به گنهگار هجي گناهن سان گهيريل نه ٿو ٿئي، ان ڪري جو ايمان: جيڪا وڏي ۾ وڏي تابعداري آهي، اها ان سان گڏ آهي. ١٣٤ الله تعالیٰ پنهنجي عبادت جو حڪم ڪرڻ کان پوءِ والدين سان ڀلائي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. ان مان معلوم ٿيو ته والدين جي خدمت تمام ضروري آهي. والدين سان ڀلائي جي معنیٰ هيءَ آهي ته اهڙي ڪا ڳالهه نه چئي ۽ نه اهڙو ڪو ڪم ڪري جنهن سان انهن کي تڪليف ٿئي ۽ پنهنجي جان ۽ مال سان انهن جي خدمت ڪرڻ ۾ پاسو نه ڪجي. جڏهن انهن کي ضرورت ٿئي، انهن وٽ حاضر رهي. مسئلو. جڏهن والدين پنهنجي خدمت جي لاءِ نفلن پڙهڻ ڇڏي ڏيڻ جو حڪم ڏين ته ڇڏي ڏئي. انهن جي خدمت نفلن کان مقدم آهي. مسئلو. واجبات والدين جي حڪم سان نه ٿا ڇڏي سگهجن. والدين سان احسان جا طريقا، جيڪي حديثن مان ثابت آهن، سي هي آهن. ته خلوص سان انهن سان محبت رکي، چال ڍال ۽ اٿڻ ويهڻ ۾ ادب لازم ڄاڻي، انهن جي شان ۾ تعظيم جا لفظ چئي، انهن کي راضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهي، پنهنجي سٺي مال کي انهن کان نه بچائي، انهن جي گذاري وڃڻ کان پوءِ انهن جون وصيتون جاري ڪري، انهن جي لاءِ فاتحه، صدقات، قرآن جي تلاوت سان ايصال ثواب ڪري، الله تعالیٰ کان انهن جي بخشش جي دعا گهري ۽ هفتيوار انهن جي قبر جي زيارت ڪري (فتح العزيز). والدين سان ڀلائي ڪرڻ ۾ هي به داخل آهي ته جيڪڏهن اهي گناهن جا عادي هجن يا ڪنهن بدمذهبي ۾ گرفتار هجن ته انهن کي نرمي سان اصلاح، تقویٰ ۽ صحيح عقيدي جي طرف آڻڻ جي ڪوشش ڪندو رهي (خازن). ١٣٥ سٺي ڳالهه مان مراد نيڪين جي ترغيب ۽ برائين کان روڪڻ آهي. حضرت ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنهما فرمايو ته معنیٰ هي آهي ته سيد عالم صلي الله تعالیٰ عليه وسلم جي شان ۾ حق ۽ سچي ڳالهه چئو. جيڪڏهن ڪو معلوم ڪري ته حضور جا ڪمالات ۽ اوصاف سچائي سان بيان ڪريو. سندن خوبيون نه لڪايو. ١٣٦ وعدي کان پوءِ ١٣٧ جن ايمان آندو، حضرت عبدالله بن سلام ۽ انهن جي ساٿين جي مثل. انهن ته واعدو پورو ڪيو. ١٣٨ ۽ توهان جي قوم جي عادت ئي منهن ڦيرائڻ ۽ واعدي کان ڦري وڃڻ آهي. ١٣٩ شان نزول: توريت ۾ بني اسرائيلن کان واعدو ورتو ويو هو ته اهي پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي قتل نه ڪن، وطن مان نه ڪيدن ۽ جيڪو بني اسرائيل ڪنهن جي قيد ۾ هجي ان کي مال ڏيئي آزاد ڪرائين. ان وعدي تي انهن اقرار به ڪيو، پنهنجي نفس تي شاهد به ٿيا پر قائم نه رهيا ۽ ان کان ڦري ويا. واقعي جي صورت هيءَ آهي ته مديني جي علائقن ۾ يهودين جا ٻه فرقا بني قريظه ۽ بني نضير رهندا هئا، ۽ مديني شريف ۾ ٻه فرقا اوس ۽ خزرج رهندا هئا. قريظه اوس جو حليف هو ۽ بني نضير خزرج جو، يعني هر هڪ قبيلي پنهنجي حليف سان واعدو ڪيو هو ته جيڪڏهن اسان مان ڪنهن تي ڪو حملو ڪندڙ ٿئي ته ٻيو ان جي مدد ڪندو، اوس ۽ خزرج هڪ ٻئي سان جنگ ڪندا هئا، بني قريظه اوس جي ۽ بني نضير خزرج جي مدد لاءِ ايندا هئا ۽ حليف سان گڏجي پاڻ ۾ هڪ ٻئي تي تلوار هلائيندا هئا. بني قريظه بني نضير کي ۽ اهي قريظه کي قتل ڪندا هئا ۽ انهن جا گهر ويران ڪري ڇڏيندا هئا، انهن کي انهن جي جاين مان ڪيئي ڇڏيندا هئا، پر جڏهن انهن جي قوم جي ماڻهن کي انهن جا حليف قيد ڪندا هئا ته اهي انهن کي مال ڏيئي ڇڏائيندا هئا. مثلاً جيڪڏهن بني نضير جو ڪو شخص اوس جي قبضي ۾ ايندو هو ته بني قريظه اوس کي مالي معاوضو ڏيئي ان کي ڇڏائيندا هئا، باوجود ان جي جو جيڪڏهن اهو شخص لڙائي جي وقت انهن جي قبضي ۾ اچي وڃي ها ته ان کي قتل ڪرڻ ۾ هرگز پاسو نه ڪندا هئا. ان فعل تي ملامت ڪئي وڃي ٿي ته جڏهن توهان پنهنجن جي خونريزي نه ڪرڻ، انهن کي ڳوٺن مان نه ڪيڻ، انهن جي قيدين کي ڇڏائڻ جو وعدو ڪيو هو ته ان جي ڪا معنیٰ جو قتل ڪرڻ ۽ ڪيڻ کان نه پاسو ڪريو ۽ گرفتارن کي ته ڇڏائيندا رهو. وعدي مان ڪجهه مڃڻ ۽ ڪجهه نه مڃڻ جا ڪهڙا معنیٰ رکي ٿو. جڏهن توهان قتل ڪرڻ ۽ ڪيڻ کان باز نه رهيؤ ته توهان وعدو ٽوڙيو ۽ حرام جا مرتڪب ٿيؤ ۽ ان کي حلال ڄاڻي ڪافر ٿي ويؤ. مسئلو: هن آيت مان معلوم ٿيو ته ظلم ۽ حرام تي امداد ڪرڻ به حرام آهي. مسئلو: هي به معلوم ٿيو ته قطعي حرام کي حلال ڄاڻڻ ڪفر آهي. مسئلو: هي به معلوم ٿيو ته الله جي ڪتاب جي هڪ حڪم جو نه مڃڻ

أُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ
هي آهن اهي ماڻهو جن آخرت جي بدلي دنيا جي زندگي خريد ڪئي، سو انهن تان عذاب
عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُوْنَ ﴿٨٦﴾ وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوْسَى الْكِتٰبَ
هلڪو نه ٿيندو ۽ نه انهن جي مدد ڪئي ويندي. ۽ بيشڪ اسان موسىٰ کي ڪتاب عطا ڪيو [١٤٢]
وَقَفَّيْنَا مِنْۢ بَعْدِهٖ بِالرُّسُلِ وَاٰتَيْنَا عِيْسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنٰتِ
۽ ان کان پوءِ هڪٻئي پٺيان رسول موڪليا سون [١٤٣] ۽ اسان مريم جي پٽ عيسىٰ کي پڌريون نشانيون عطا ڪيون [١٤٤]
وَاَيَّدْنٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ اَفَكُلَّمَا جَآءَكُمْ رَسُوْلٌۢ بِمَا لَا تَهْوٰٓى
۽ پاڪ روح [١٤٥] (جبرئيل امين) سان ان جي مدد ڪئي سون [١٤٦] ته ڇا جڏهن توهان وٽ ڪو رسول اهو ڪجهه کڻي آيو جيڪا توهان جي نفس جي
اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيْقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيْقًا تَقْتُلُوْنَ ﴿٨٧﴾ وَقَالُوْا
خواهش نه آهي ته تڪبر ڪريو ٿا، سو انهن (نبين) مان هڪ گروهه کي اوهان ڪوڙو چيو ٿا ۽ هڪ گروهه کي شهيد ڪيو ٿا [١٤٧] ۽
قُلُوْبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَّعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيْلًا مَّا يُؤْمِنُوْنَ ﴿٨٨﴾
(يهودين) چيو ته اسان جي دلين تي پردا پيل آهن [١٤٨] بلڪ الله انهن تي سندن ڪفر سبب لعنت ڪئي آهي سو انهن مان ٿورا ايمان آڻين ٿا [١٤٩]
وَلَمَّا جَآءَهُمْ كِتٰبٌ مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ وَ
جڏهن انهن وٽ الله جو اهو ڪتاب (قرآن) آيو جيڪو انهن (اڳ موجود) ڪتاب (توريت) جي تصديق ڪري ٿو [١٥٠]
كَانُوْا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُوْنَ عَلَى الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فَلَمَّا جَآءَهُمْ
۽ ان کان اڳ اهي (انهي نبي جي وسيلي) ڪافرن تي فتح (جي دعا) گهرندا هئا [١٥١] سو جڏهن انهن وٽ تشريف فرما ٿيو
مَّا عَرَفُوْا كَفَرُوْا بِهٖ فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكٰفِرِيْنَ ﴿٨٩﴾ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا
اهو جاڻل سڃاتل ته (حسد ڪان) ان جا منڪر ٿي ويا [١٥٢] پوءِ منڪرن تي الله جي لعنت آهي. ڪهڙي نه بڇڙي ملهه تي
بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ اَنْ يَّكْفُرُوْا بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ بَغْيًا اَنْ يُّنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ
پاڻ کي خريد ڪيائون جو الله جي لاٿل (ڪتاب) کان منڪر ٿين ٿا [١٥٣] هن ساڙ کان ته خدا پنهنجي فضل سان
فَضْلِهٖ عَلٰى مَنْ يَّشَآءُ مِنْ عِبَادِهٖ فَبَآءُوْ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ
پنهنجي جنهن ٻانهي تي وڻيس وحي موڪلي [١٥٤] سو غضب مٿان غضب جا لائق ٿيا [١٥٥] ۽ ڪافرن
وَلِلْكٰفِرِيْنَ عَذَابٌ مُّهِيْنٌ ﴿٩٠﴾ وَاِذَا قِيْلَ لَهُمْ اٰمِنُوْا بِمَآ اَنْزَلَ
لاءِ خوار ڪندڙ عذاب آهي [١٥٦] ۽ جڏهن انهن کي چيو وڃي ته الله جي لاٿل (ڪتابن) تي ايمان آڻيو [١٥٧]

منزل ١

ساري ڪتاب جو نه مڃڻ ۽ ڪفر آهي. فائدو:- هن ۾ هي تنبيه آهي ته جڏهن احڪام الاهي مان ڪن جو مڃڻ، ڪن جو نه مڃڻ ڪفر ٿيو ته يهودين کي حضرت محمد مصطفىٰ صلى الله عليه وسلم جن جي انڪار ڪرڻ سان گڏ حضرت موسىٰ عليه السلام جي نبوت جو مڃڻ ڪفر کان بچائي نه سگهيو. ١٤٠ـه دنيا ۾ ته اها رسوائي ٿي جو بني قريظه سنه ٣ هه ۾ ماريا ويا. ان ڏينهن سندن ست سو ماڻهو قتل ڪيا ويا هئا ۽ بني نضير ان کان اڳ ۾ ئي جلاوطن ڪيا ويا هئا. حليفن جي خاطر الله جي وعدي جي مخالفت جو هي وبال هو. مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو ته ڪنهن جي طرفداري ۾ دين جي مخالفت ڪرڻ اخروي عذاب کان علاوه دنيا ۾ به ذلت ۽ خواري جو سبب ٿئي ٿو. ١٤١ـه هن ۾ جيئن نافرمانن جي لاءِ سخت عذاب آهي ته الله تعالىٰ توهان جي افعال کان بي خبر نه آهي، توهان جي نافرمانين تي سخت عذاب ڪندو. تيئن هن آيت ۾ مؤمن ۽ صالحن جي لاءِ خوشخبري آهي ته انهن کي سٺن ڪمن جي بهترين جزا ملندي (تفسير ڪبير). ١٤٢ـه هن ڪتاب مان توريت مراد آهي، جنهن ۾ الله تعالىٰ جا سمورا واعدا مذڪور هئا. سڀني کان اهم عهد هي هئا ته هر زماني جي پيغمبرن جي اطاعت ڪرڻ، انهن تي ايمان آڻڻ ۽ انهن جي تعظيم ۽ عزت ڪرڻ. ١٤٣ـه حضرت موسىٰ عليه السلام جي زماني کان حضرت عيسىٰ عليه السلام تائين لڳاتار نبي سڳورا ايندا رهيا، انهن جو تعداد چار هزار بيان ڪيو ويو آهي. هي سڀ حضرات شريعت موسوي جا محافظ ۽ ان جا احڪام جاري ڪرڻ وارا هئا. جيئن ته خاتم الانبياء کان پوءِ نبوت ڪنهن کي نه ٿي ملي سگهي، ان ڪري شريعت محمدي جي حفاظت ۽ اشاعت جي خدمت رباني عالمن ۽ ملت جي مجددن کي عطا ٿي. ١٤٤ـه هن نشانين مان حضرت عيسىٰ عليه السلام جا معجزا مراد آهن، جيئن مئل زنده ڪرڻ، انڌي ۽ ڪوڙهه واري کي نيڪ ڪرڻ، پکي پيدا ڪرڻ، غيب جون خبرون ڏيڻ وغيره. ١٤٥ـه روح قدس مان حضرت جبرئيل مراد آهي جيڪو روحاني آهي، وحي آڻيندو آهي، جنهن سان دلين جي زندگي آهي. اهو حضرت عيسىٰ عليه السلام سان گڏ رهڻ تي مامور ٿيل هو. حضرت عيسىٰ ٣٣ سالن جي عمر شريف ۾ آسمان تي کنيو ويو ان وقت تائين حضرت جبرئيل سفر حضر ۾ ڪڏهن ڪانئس جدا نه ٿيو. روح القدس جي تائيد حضرت عيسىٰ عليه السلام جي اعلىٰ فضيلت آهي. سيد عالم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن جي صدقي ۾ سندن ڪن امتين کي به روح القدس جي تائيد حاصل ٿي. صحيح بخاري وغيره ۾ آهي ته حضرت حسان رضى الله تعالىٰ عنه جي لاءِ چادر وڇائي ويندي هئي، اهو نعت شريف پڙهندو هو. حضور ان لاءِ فرمائيندا هئا اَللّٰهُمَّ اَيِّدْهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ. ١٤٦ـه پوءِ به اي يهوديو توهان جي سرڪشي ۾ فرق نه آيو. ١٤٧ـه يهودي پيغمبرن جا احڪام پنهنجن خواهشن جي خلاف ڏسي انهن کي ڪوڙو ڪندا هئا ۽ موقعو ڏسي قتل ڪندا هئا. جيئن انهن حضرت شعيا، ذڪريا ۽ گهڻن نبين سڳورن کي شهيد ڪيو. نبي ڪريم عليه الصلوٰة والسلام جن جي پٺيان به رهيا، ڪڏهن ڪانئن جادو ڪيائون، ڪڏهن زهر ڏنائون ۽ ڪڏهن قتل ڪرڻ جي ارادي سان قسمين قسمين جا فريب ڪيائون. ١٤٨ـه يهودين ٺٺولي طرح ائين چيو هو. انهن جي مراد هئي ته حضور جن جي هدايت کي انهن جي دلين تائين واٽ نه آهي. الله انهن جو رد فرمايو ته بي دين ڪوڙا آهن. الله تعالىٰ دليون فطرت تي پيدا فرمايون ۽ انهن ۾ حق جي قبول ڪرڻ جي لياقت رکي. اها انهن جي ڪفر جي شامت آهي جو انهن سيد الانبياء صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن جي نبوت جي اعتراف ڪرڻ کان پوءِ انڪار ڪيو. الله تعالىٰ انهن تي لعنت فرمائي، ان جو هي اثر آهي ته اهي حق جي قبول ڪرڻ جي نعمت کان محروم ٿي ويا. ١٤٩ـه اهو ئي مضمون ٻئي جاءِ تي ارشاد ٿيو بَلْ طَبَعَ اللّٰهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوْنَ اِلَّا قَلِيْلًا. ١٥٠ـه سيد الانبياء صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن جي نبوت ۽ سندن وصفن جي بيان ۾ (ڪبير ۽ خازن). ١٥١ـه شان نزول:- سيد الانبياء صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن جي بعثت ۽ قرآن ڪريم جي نازل ٿيڻ کان اڳ يهودي پنهنجين ضرورتن جي لاءِ حضور جن جي پاڪ نالي جي وسيلي سان دعا گهرندا هئا ۽ ڪامياب ٿيندا هئا ۽ هن طرح دعا گهرندا رهندا هئا اَللّٰهُمَّ انْصُرْنَا وَافْتَحْ عَلَيْهِمْ بِالنَّبِيِّ الْاُمِّيِّ. اي رب اسان کي امي نبي جي صدقي ۾ فتح ۽ مدد عطا فرماءِ. مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو ته مقبولن جي حق جي وسيلي سان دعا قبول ٿيندي آهي. هي به معلوم ٿيو ته حضور کان اڳ جهان ۾ حضور جي تشريف آوري جو چرچو مشهور هو ۽ ان وقت به حضور صلي الله عليه وسلم جن جي وسيلي سان خلق جي حاجت روائي ٿيندي هئي. ١٥٢ـه هي انڪار سرڪشي، حسد ۽ رياست جي محبت جي ڪري هو. ١٥٣ـه يعني ماڻهوءَ کي پنهنجي جان جي ڇوٽڪاري لاءِ اهو ڪرڻ جڳائي، جنهن مان آزادي جي اميد هجي. يهودين هي برو سودو ڪيو جو الله جي نبي ۽ ان جي ڪتاب جا منڪر ٿيا. ١٥٤ـه يهودين جي خواهش هئي ته ختم نبوت جو درجو بني اسرائيلن مان ڪنهن کي ملي. جڏهن ڏٺائون ته اهي محروم رهيا ۽ بني اسماعيل نوازيا ويا ته حسد ڪري منڪر ٿي ويا. مسئلو:- ان مان معلوم ٿيو ته حسد حرام ۽ محرومين جو سبب آهي. ١٥٥ـه يعني مختلف قسمن جي غضب جا حقدار ٿيا. ١٥٦ـه ان مان معلوم ٿيو ذلت ۽ خواري وارو عذاب ڪافرن لاءِ خاص آهي.

اللّٰهُ قَالُوْا نُؤْمِنُ بِمَآ اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَ يَكْفُرُوْنَ بِمَا وَرَآءَهٗ وَهُوَ

ته چون ٿا جيڪو اسان تي لٿو آهي، ان تي ايمان آڻيون ٿا[158] ۽ باقي (ڪتابن) کان انڪار ڪن ٿا، حالانڪه اهو

الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُوْنَ اَنْۢبِيَآءَ اللّٰهِ مِنْ

برحق آهي تصديق ڪندڙ آهي (ڪتاب) جي جيڪو سان گڏ آهي،[159] اوهان فرمايو ته پوءِ اڳين نبين کي ڇو شهيد ڪيو؟ جيڪڏهن

قَبْلُ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ (91) وَلَقَدْ جَآءَكُمْ مُّوْسٰى بِالْبَيِّنٰتِ ثُمَّ

اوهان جو (پنهنجي ڪتاب تي) ايمان هو.[160] ۽ بيشڪ موسىٰ اوهان وٽ پڌريون نشانيون کڻي آيو، پوءِ[161]

اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْۢ بَعْدِهٖ وَاَنْتُمْ ظٰلِمُوْنَ (92) وَاِذْ اَخَذْنَا مِيْثَاقَكُمْ

ان (موسىٰ جي وڃڻ) بعد ڳاڻي کي معبود بنايو ۽ توهان ظالم هئا.[162] ۽ (ياد ڪريو) جڏهن اسان اوهان کان (توريت کي مڃڻ جو)

وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّوْرَ خُذُوْا مَآ اٰتَيْنٰكُمْ بِقُوَّةٍ وَّاسْمَعُوْا قَالُوْا سَمِعْنَا

واعدو ورتو[163] ۽ توهان جي مٿان طور (جبل اچلائي ڪري) بلند ڪيوسون، جو ڪجهه اسان اوهان کي ڏنو ان کي مضبوطي سان وٺو

وَعَصَيْنَا وَاُشْرِبُوْا فِىْ قُلُوْبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا

۽ ڪن لائي ٻڌو، چيائون اسان ٻڌو ۽ نه مڃيوسين ۽ انهن جي دلين ۾ سندن ڪفر جي ڪري ڳاڻي جي محبت رچجي چڪي هئي

يَاْمُرُكُمْ بِهٖٓ اِيْمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ (93) قُلْ اِنْ كَانَتْ

فرمايو اوهان جو ايمان اوهان کي ڪهڙو نه بڇڙو حڪم ڪري ٿو، جيڪڏهن ايمان وارا آهيو[164] اوهان فرمايو جيڪڏهن

لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِّنْ دُوْنِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا

پويون گهر (بهشت) الله وٽ ٻين کان سواءِ اوهان لاءِ خاص آهي ته ڀلا پوءِ موت جي تمنا ڪريو

الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ (94) وَلَنْ يَّتَمَنَّوْهُ اَبَدًاۢ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيْهِمْ

ڏسو جيڪڏهن توهان سچا آهيو.[165] ۽ ڪڏهن به ان جي تمنا نه ڪندا[166] انهن (برائين) جي ڪري جيڪي اڳي

وَاللّٰهُ عَلِيْمٌۢ بِالظّٰلِمِيْنَ (95) وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى

ڪري چڪا آهن[167] ۽ الله ظالمن کي چڱي طرح ڄاڻندڙ آهي. ۽ بيشڪ توهان ضرور انهن کي سڀني کان وڌيڪ حياتيءَ تي

حَيٰوةٍ وَمِنَ الَّذِيْنَ اَشْرَكُوْا يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ

حرص ڪندڙ ڏسندا، ۽ مشرڪن مان ڪن جي تمنا آهي ته جيڪر هزار سال زنده رهي[168]

سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهٖ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُّعَمَّرَ وَاللّٰهُ بَصِيْرٌۢ (96)

۽ ان وڏيءَ عمر جو ملڻ ان کي عذاب کان نه ٿو پري ڪري سگهي، خدا سندن ڪمن کي

مؤمن کي گناهن جي ڪري عذاب ٿيندو، مگر ذلت ۽ خواريءَ جو عذاب نه ٿيندو. الله تعالىٰ فرمايو وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُوْلِهٖ وَلِلْمُؤْمِنِيْنَ.[157] ان مان قرآن پاڪ، سمورا اهي ڪتاب ۽ صحيفا مراد آهن جيڪي الله تعالىٰ نازل فرمايا. يعني سيني تي ايمان آڻيو.[158] ان مان انهن جي مراد توريت آهي.[159] يعني توريت تي ايمان آڻڻ جي دعوىٰ غلط آهي، جو ته قرآن پاڪ جيڪو توريت جي تصديق ڪندڙ آهي، ان جو انڪار توريت جو انڪار هوندو.[160] ان ۾ به انهن جي تڪذيب آهي ته جيڪڏهن توريت تي ايمان رکن ها ته نبين سڳورن کي هرگز شهيد نه ڪن ها.[161] يعني حضرت موسىٰ عليه السلام جي طور جبل تي تشريف وٺي وڃڻ کان پوءِ.[162] ان ۾ انهن جي تڪذيب آهي ته شريعت موسوي جي مڃڻ جي دعوىٰ ڪوڙي آهي. جيڪڏهن توهان مڃيو ها ته حضرت موسىٰ عليه السلام جي عصا ۽ يد بيضا وغيره چٽين نشانين جي ڏسڻ کان پوءِ ڳاڻي جي پوڄا نه ڪريو ها.[163] توريت جي احڪام تي عمل ڪرڻ جو.[164] هن ۾ به انهن جي ايمان جي دعوىٰ جي تڪذيب آهي.[165] يهودين جي ڪوڙين دعوائن سان هڪ هيءَ به دعوىٰ هئي ته جنت خاص انهن جي لاءِ آهي. ان جو رد فرمايو وڃي ٿو ته جيڪڏهن توهان جي خيال ۾ جنت توهان جي خاص آهي ۽ آخرت جي طرف کان توهان کي اطمينان آهي ۽ عملن جي ضرورت نه آهي ته پوءِ جنتي نعمتن جي مقابلي ۾ دنيوي مصيبتون ڇو برداشت ڪريو ٿا؛ موت جي تمنا ڪريو جو توهان جي لاءِ راحت جو سبب آهي، جيڪڏهن توهان موت جي تمنا نه ڪئي ته هي توهان جو ڪوڙو دليل ٿيندو. حديث شريف ۾ آهي ته جيڪڏهن اهي موت جي تمنا ڪن ها ته سمورا هلاڪ ٿي وڃن ها ۽ سموري زمين تي ڪو يهودي باقي نه رهي ها.[166] هي غيب جي خبر ۽ معجزو آهي ته يهودي نهايت ضد ۽ سخت مخالفت جي باوجود به موت جي تمنا جو لفظ زبان تي نه آڻي سگهيا.[167] جيئن نبي آخرالزمان ۽ قرآن پاڪ جو ڪفر ۽ توريت جي تبديلي وغيره. مسئلو:- موت جي محبت ۽ پالڻهار جي ملاقات جو شوق الله جي مقبول ٻانهن جو طريقو آهي. حضرت عمر رضي الله تعالىٰ عنه هر نماز کان پوءِ دعا گهرندو هو اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنِيْ شَهَادَةً فِيْ سَبِيْلِكَ وَوَفَاةً بِبَلَدِ رَسُوْلِكَ. اي الله! مون کي پنهنجيءَ واٽ ۾ شهادت ۽ پنهنجي رسول جي شهر ۾ وفات نصيب ڪر. عموماً سمورا اصحاب ڪرام ۽ خصوصاً بدر ۽ احد جا شهيد ۽ بيعت رضوان جا اصحاب الله جي واٽ ۾ موت جي محبت رکندا هئا. حضرت سعد بن ابي وقاص رضي الله عنه ڪافرن جي سردار رستم بن فرخ زاده ڏانهن جيڪو خط موڪليو، ان ۾ هي لکيو هئائين، اِنَّ مَعَنَا قَوْمًا يُّحِبُّوْنَ الْمَوْتَ كَمَا يُحِبُّ الْاَعَاجِمُ الْخَمْرَ. يعني مون سان گڏ اهڙي قوم آهي جيڪا موت کي ايترو پيارو رکي ٿي؛ جيترو عجمي شراب کي. ان ۾ اشارو هو ته شراب جي اڌوريءَ مستيءَ کي دنيا جي محبت جا ديوانا پسند ڪندا آهن ۽ الله وارا موت کي محبوب حقيقي جي وصال جو ذريعو سمجهي محبوب ڄاڻندا آهن. مطلب ته ايمان وارا آخرت جي رغبت رکن ٿا ۽ جيڪڏهن ڊگهيءَ عمر جي تمنا ڪن ته اها ان لاءِ هوندي آهي ته نيڪين ڪرڻ جي لاءِ ڪجهه وڌيڪ وقت ملي وڃي جنهن سان آخرت جي لاءِ نيڪ بختيءَ جو ذخيرو زياده ڪري سگهن. جيڪڏهن گذريل ڏينهن ۾ گناه ٿيا آهن ته انهن کان توبه ۽ بخشش جي دعا ڪري وٺن. صحاح جي حديث ۾ آهي ته ڪو دنيوي مصيبت کان پريشان ٿي ڪري موت جي تمنا نه ڪري ۽ حقيقت ۾ دنيا جي معاملن کان تنگ اچي ڪري موت جي دعا ڪرڻ، صبر ۽ رضا، تسليم ۽ توڪل جي خلاف ۽ ناجائز آهي.[168] مشرڪن جو هڪ ٽولو مجوسي آهي. اهي پاڻ ۾ دعا سلام جي موقعي تي چوندا آهن زه هزار سال، يعني هزار سال جيئو. مطلب هيءَ آهي ته مجوسي مشرڪ هزار سال جيئڻ جي تمنا رکندا آهن. يهودي انهن کان به وڌي ويا جو انهن کي زندگيءَ جو حرص سڀ کان زياده آهي.

بِمَا يَعۡمَلُوۡنَ ﴿٩٦﴾ قُلۡ مَنۡ كَانَ عَدُوًّا لِّجِبۡرِيۡلَ فَاِنَّهٗ نَزَّلَهٗ عَلٰى

ڏسي رهيو آهي اوهان فرمايو جيڪو جبرئيل جو دشمن آهي ١٦٩ (سو ڪاوڙ ۾ مري) پوءِ ان (جبرئيل) ته الله جي حڪم سان

قَلۡبِكَ بِاِذۡنِ اللّٰهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيۡنَ يَدَيۡهِ وَهُدًى وَّبُشۡرٰى

تو هان جي دل تي هي قرآن لاٿو آهي، جيڪو اڳين ڪتابن جي تصديق ڪندڙ آهي ۽ مسلمانن لاءِ هدايت

لِلۡمُؤۡمِنِيۡنَ ﴿٩٧﴾ مَنۡ كَانَ عَدُوًّا لِّلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ وَجِبۡرِيۡلَ

۽ خوشخبري آهي. ١٧٠ جيڪو الله ۽ ان جي ملائڪن ۽ سندس رسولن ۽ جبرئيل ۽ ميڪائيل جو دشمن ٿيندو

وَمِيۡكٰلَ فَاِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِّلۡكٰفِرِيۡنَ ﴿٩٨﴾ وَلَقَدۡ اَنۡزَلۡنَآ اِلَيۡكَ اٰيٰتٍۢ

پوءِ بيشڪ الله (به اهڙن) ڪافرن جو دشمن آهي ١٧١ بيشڪ اسان تو هان جي طرف پڌريون آيتون نازل ڪيون آهن ١٧٢

بَيِّنٰتٍ ۚ وَمَا يَكۡفُرُ بِهَآ اِلَّا الۡفٰسِقُوۡنَ ﴿٩٩﴾ اَوَكُلَّمَا عٰهَدُوۡا عَهۡدًا

۽ انهن جا رڳو بي فرمان ماڻهوئي منڪر ٿيندا. ۽ ڇا جڏهن به ڪو واعدو ڪندا آهن ته

نَّبَذَهٗ فَرِيۡقٌ مِّنۡهُمۡ ؕ بَلۡ اَكۡثَرُهُمۡ لَا يُؤۡمِنُوۡنَ ﴿١٠٠﴾ وَلَمَّا جَآءَهُمۡ

انهن مان هڪ گروه ان جي ڀڃڪڙي ڪندو آهي، بلڪ انهن مان گهڻا ته ايمان ڪونه آڻيندا آهن ١٧٣ ۽ جڏهن انهن وٽ الله جي طرفان

رَسُوۡلٌ مِّنۡ عِنۡدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمۡ نَبَذَ فَرِيۡقٌ مِّنَ

(وڏي شان وارو) رسول آيو ١٧٤ (جيڪو) انهن جي ڪتابن جي تصديق ڪندڙ آهي ١٧٥ ته ڪتاب وارن مان هڪ گروه

الَّذِيۡنَ اُوۡتُوا الۡكِتٰبَ ۙ كِتٰبَ اللّٰهِ وَرَآءَ ظُهُوۡرِهِمۡ كَاَنَّهُمۡ

الله جي ڪتاب کي پنهنجي پٺيءَ پٺيان اڇلائي ڇڏيو ١٧٦ ڄڻ ته ڪين ڪا ڄاڻ ئي

لَا يَعۡلَمُوۡنَ ﴿١٠١﴾ وَاتَّبَعُوۡا مَا تَتۡلُوا الشَّيٰطِيۡنُ عَلٰى مُلۡكِ سُلَيۡمٰنَ

ڪا نه آهي ١٧٧ ۽ ان جي پيروي ڪيائون جيڪو سليمان جي بادشاهيءَ جي زماني ١٧٨ شيطان پڙهندا هئا ۽ سليمان

وَمَا كَفَرَ سُلَيۡمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيٰطِيۡنَ كَفَرُوۡا يُعَلِّمُوۡنَ النَّاسَ

ڪفر نه ڪيو ١٧٩ پر شيطانن ڪفر ڪيو ١٨٠ (جو) ماڻهن کي جادو سيکاريندا هئا

السِّحۡرَ ۗ وَمَآ اُنۡزِلَ عَلَى الۡمَلَكَيۡنِ بِبَابِلَ هَارُوۡتَ وَمَارُوۡتَ ؕ

(جادو) جيڪو بابل ۾ ٻن ملائڪن هاروت ۽ ماروت تي لٿو هو

وَمَا يُعَلِّمٰنِ مِنۡ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُوۡلَآ اِنَّمَا نَحۡنُ فِتۡنَةٌ فَلَا تَكۡفُرۡ ؕ

۽ اهي ٻئي ڪنهن کي ڪجهه نه سيکاريندا هئا جيستائين ائين نه چوندا هئا ته اسان ته (اوهان لاءِ) آزمائش آهيون تنهنڪري (جادو سکي) پنهنجو ايمان نه وڃاءِ ١٨١

١٦٩ شان نزول: يهودين جي عالم عبدالله بن صوريا، حضور سيد عالم صلى الله تعالى عليه وسلم جن کي چيو ته توهان وٽ آسمان کان ڪهڙو ملائڪ ايندو آهي. فرمايائون جبرئيل. ابن صوريا چيو اهو اسان جو دشمن آهي، سختيءَ وارو عذاب ۽ تباهي آڻيندو آهي؛ ڪيترا ڀيرا اسان سان دشمني ڪري چڪو آهي، جيڪڏهن توهان وٽ ميڪائيل اچي ها ته توهان تي ايمان آڻيون ها. ١٧٠ ته يهودين جي دشمني جبرئيل سان بي معنيٰ آهي، پر جيڪڏهن انهن وٽ انصاف هجي ها ته جبرئيل امين سان محبت ڪن ها ۽ ان جا شڪرگذار ٿين ها جو ان اهڙو ڪتاب آندو جنهن سان انهن جي ڪتاب جي تصديق ٿئي ٿي ۽ بُشۡرٰى لِلۡمُؤۡمِنِيۡنَ. فرمائڻ ۾ يهودين جو رد آهي، ڇاڪاڻ ته جبرئيل هدايت ۽ خوشخبري آڻي رهيو آهي، پوءِ به توهان دشمنيءَ کان باز نٿا اچو. ١٧١ هن مان معلوم ٿيو ته نبين ۽ ملائڪن جي دشمني ڪفر ۽ الله جي غضب جو سبب آهي ۽ الله جي پيارن سان دشمني گويا خدا سان دشمني ڪرڻ آهي. ١٧٢ شان نزول: هيءَ آيت ابن صوريا يهوديءَ جي جواب ۾ نازل ٿي، جنهن حضور جن کي چيو هو ته اي محمد! توهان اسان وٽ ڪا اهڙي شيءِ نه آندي جنهن کي اسان سڃاڻيون ۽ نه توهان تي ڪا واضح آيت نازل ٿي، جنهن جي اسان تابعداري ڪريون. ١٧٣ شان نزول: هيءَ آيت مالڪ بن صيف يهوديءَ جي جواب ۾ نازل ٿي جڏهن حضرت سيد عالم صلى الله تعالى عليه وسلم جن يهودين کي الله تعالى جا اهي وعدا ياد ڏياريا، جيڪي حضور جن تي ايمان آڻڻ متعلق ڪيا هئائون ته پوءِ ابن صيف واعدي جو ئي انڪار ڪري ڇڏيو. ١٧٤ يعني حضور سيد عالم صلى الله تعالى عليه وسلم. ١٧٥ سيد عالم صلى الله تعالى عليه وسلم جن توريت ۽ زبور وغيره جي تصديق فرمائيندا هئا ۽ خود انهن ڪتابن ۾ به حضور جي تشريف آوريءَ جي خوشخبري ۽ سندن وصفن ۽ احوال جو ذڪر بيان ٿيل هو. ان ڪري حضور جن جي تشريف آوري ۽ سندن وجود مبارڪ ئي انهن ڪتابن جي تصديق آهي. پوءِ حالت هن ڳالهه جي تقاضا ڪندڙ هئي ته حضور جن جي اچڻ تي ڪتاب وارن جو ايمان پنهنجن ڪتابن سان اڃان زياده پختو ٿيندو، مگر ان جي ابتڙ انهن پنهنجن ڪتابن جو به ڪفر ڪيو. سديءَ جو قول آهي ته جڏهن حضور جن جي تشريف آوري ٿي ته يهودين توريت جي قرآن شريف سان ڀيٽ ڪئي جڏهن توريت ۽ قرآن کي مطابق لڌائون ته توريت کي به ڇڏي ڏنائون. ١٧٦ يعني هن ڪتاب جي طرف نه واجهايائون. سفيان بن عيينه جو قول آهي ته يهودين توريت کي حرير ۽ ديباج ريشمي غلافن ۾ سونا چانديءَ سان سينگاري رکي ڇڏيو ۽ ان جي احڪام کي نه مڃيو. ١٧٧ انهن آيتن مان معلوم ٿئي ٿو ته يهودين جا چار فرقا هئا. هڪڙي توريت تي ايمان آندو ۽ سندس حقن کي ادا ڪيو، اهي ڪتاب وارا مؤمن آهن. انهن جو تعداد ٿورو آهي ۽ اَكۡثَرُهُمۡ مان انهن جي خبر پوي ٿي. ٻيو فرقو، جنهن ظاهر ظهور توريت جا واعدا ٽوڙيا، ان جي حدڪان ٻاهر ويا ۽ سرڪشي اختيار ڪئي نَبَذَهٗ فَرِيۡقٌ مِّنۡهُمۡ ۾ انهن جو بيان آهي. ٽيون فرقو اهو آهي جنهن واعدي ٽوڙڻ جو اعلان ته نه ڪيو، پر پنهنجيءَ جهالت جي ڪري واعدو ٽوڙيندا رهيا. انهن جو ذڪر بَلۡ اَكۡثَرُهُمۡ لَا يُؤۡمِنُوۡنَ ۾ آهي. چوٿين فرقي ظاهري طور واعدا مڃيا ۽ اندر ۾ بغاوت ۽ سرڪشيءَ سان مخالفت ڪندا رهيا، هي فريب سان جاهل ٿيندا هئا. كَاَنَّهُمۡ لَا يَعۡلَمُوۡنَ ۾ انهن تي دلالت آهي. ١٧٨ شان نزول: حضرت سليمان عليه السلام جي زماني ۾ بني اسرائيل جادو سکڻ ۾ مشغول ٿيا ته ڪين ان کان روڪيائين ۽ سندن ڪتاب وٺي پنهنجيءَ ڪرسيءَ جي هيٺان دفن ڪرايائين. حضرت سليمان عليه السلام جي وفات کان پوءِ شيطان اهي ڪتاب ڪڍرائي ماڻهن کي چيو ته سليمان عليه السلام انهن ڪتابن جي زور ۾ حڪومت ڪندو هو. بني اسرائيلن جي صالحن ۽ عالمن ته ان جو انڪار ڪيو پر انهن مان جاهل جادوءَ کي حضرت سليمان عليه السلام جو علم ٿا هي ان جي سکڻ تي ڪري پيا ۽ نبين جا ڪتاب ڇڏي ڏنائون ۽ حضرت سليمان عليه السلام تي ملامت شروع ڪيائون. سيد عالم صلى الله عليه وسلم جي زماني تائين انهيءَ حال تي رهيا. الله تعالى حضور جن تي حضرت سليمان عليه السلام جي الزام جي صفائيءَ ۾ هيءَ آيت نازل فرمائي. ١٧٩ ڇو ته اهو نبي آهي ۽ نبي سڳورا ڪفر کان قطعًا معصوم ٿيندا آهن انهن جي طرف جادوءَ جي نسبت باطل ۽ غلط آهي، ڇو ته جادو جو ڪفريات کان خالي هجڻ مشڪل آهي. ١٨٠ جن حضرت سليمان عليه السلام تي جادوگريءَ جي ڪوڙي تهمت هنئي. ١٨١ يعني جادو سکيءَ ان تي عمل ۽ پرو سو ڪري ۽ ان کي مباح جاڻي ڪافر ٿي ۽ هيءُ جادو فرمانبردارن ۽ نافرمانن جي وچ ۾ سند ۽ آزمائش جي لاءِ نازل ٿيل جيڪو ان کي سکي ان تي عمل ڪري ته ڪافر ٿي ويندو ۽ بشرطيڪ ان جادوءَ ۾ ايمان جي خلاف ڪلمات ۽ افعال هجن ۽ جيڪو ان کان بچي ۽ نه سکي، يا سکي پر ان تي عمل نه ڪري ۽ ان جي ڪفريات جو اعتقاد نه رکندڙ هجي، اهو مؤمن رهندو، اهو ئي امام ابو منصور ماتريديءَ جو قول

فَيَتَعَلَّمُوْنَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُوْنَ بِهٖ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهٖ ؕ وَمَا هُمْ
انهن کان اهو سکندا هئا جنهن سان مڙس ۽ سندس زال جي وچ ۾ جدائي وجهن ۽ اهي ان سان
بِضَآرِّيْنَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ ؕ وَيَتَعَلَّمُوْنَ مَا يَضُرُّهُمْ
الله جي حڪم کان سواءِ ڪنهن کي به نقصان نه ٿا پهچائي سگهن ١٨٢ ۽ جيڪي نقصان پهچائي ۽ نفعو نه ڏئي
وَلَا يَنْفَعُهُمْ ؕ وَلَقَدْ عَلِمُوْا لَمَنِ اشْتَرٰىهُ مَا لَهٗ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ
اهو سکندا هئا ۽ بيشڪ ضرور انهن کي معلوم آهي ته جنهن اهو سودو ڪيو، آخرت ۾ ان جو ڪو حصو
خَلَاقٍ ؕ قف وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ ؕ لَوْ كَانُوْا يَعْلَمُوْنَ ﴿١٠٢﴾
ڪونه آهي جنهن سان پنهنجون جانيون وڪيائون سا ضرور بري شيءِ آهي جيڪر اهي ڄاڻن ها ١٨٣ (ته جادو نه سکن ها)،
وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوْا وَاتَّقَوْا لَمَثُوْبَةٌ مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ ؕ لَوْ كَانُوْا
۽ جيڪڏهن اهي ايمان آڻين ها ١٨٤ ۽ پرهيزگاري ڪن ها ته الله جو اجر نهايت ڀلو آهي جيڪر اهي
يَعْلَمُوْنَ ﴿١٠٣﴾ ع يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَقُوْلُوْا رَاعِنَا وَقُوْلُوا انْظُرْنَا
ڄاڻن ها. اي ايمان وارو! رَاعِنَا (جو لفظ عرض ۾) نه چئو ۽ عرض ڪريو ته آقا اسان تي نظر رکو
وَاسْمَعُوْا ؕ وَلِلْكٰفِرِيْنَ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ﴿١٠٤﴾ مَا يَوَدُّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا مِنْ
۽ (پهريائين) غور سان ٻڌو ١٨٦ ۽ ڪافرن لاءِ دردناڪ عذاب آهي ١٨٧ جيڪي ڪتابي ۽ مشرڪ ڪافر آهن ١٨٨
اَهْلِ الْكِتٰبِ وَلَا الْمُشْرِكِيْنَ اَنْ يُّنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِّنْ خَيْرٍ مِّنْ
سي نه ٿا گهرن ته توهان تي توهان جي پالڻهار طرفان ڪا
رَّبِّكُمْ ؕ وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَّشَآءُ ؕ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ
ڀلائي لهي ١٨٩ ۽ الله، جنهن کي وڻيس پنهنجي رحمت سان خاص فرمائيندو آهي ۽ الله وڏي فضل
الْعَظِيْمِ ﴿١٠٥﴾ مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَآ
وارو آهي. اسان جڏهن ڪا آيت منسوخ ڪريون ٿا ١٩٠ يا وساريون ٿا ته ان کان ڀلي يا ان جهڙي
اَوْ مِثْلِهَا ؕ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ﴿١٠٦﴾ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ
آڻيندا آهيون، ڇا تو کي خبر نه آهي ته الله سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو. ڇا تو کي خبر نه آهي ته
اللّٰهَ لَهٗ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ؕ وَمَا لَكُمْ مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ
الله جي لاءِ ئي آهي آسمانن ۽ زمين جي بادشاهي ۽ الله کان سواءِ توهان جو نه ڪو حمايت

منزل ١

آهي. مسئلو:- جيڪو جادو ڪفر آهي، ان جو عامل جيڪڏهن مرد آهي ته قتل ڪيو ويندو. مسئلو: جيڪو جادو ڪفر نه آهي، مگر ان سان جانيون ختم ڪيون وڃن ٿيون، ان جو عامل ڌاڙيل ۽ رهزن جي حڪم ۾ آهي؛ مرد هجي يا عورت. مسئلو: جادوگر جي توبه قبول آهي. (مدارڪ). ١٨٢ مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو ته مؤثر حقيقي الله تعاليٰ آهي ۽ سببن جو تاثير مشيت هيٺ آهي. ١٨٣ پنهنجي بڇاڙي ۽ سخت عذاب کي. ١٨٤ حضرت سيد ڪائنات صلى الله عليه وسلم ۽ قرآن پاڪ تي. ١٨٥ شان نزول:- جڏهن حضور اقدس صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن صحابه کي ڪجهه تعليم ۽ تلقين فرمائيندا هئا ته اهي ڪڏهن ڪڏهن وچ ۾ عرض ڪندا هئا رَاعِنَا يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ. ان جي هيءَ معنىٰ هئي ته يا رسول الله اسان جي حال جي رعايت فرماءِ يعني ڪلام اقدس کي چڱيءَ طرح سمجهڻ جو موقعو ڏيو. يهودين جي لغت ۾ هي ڪلمو بي ادبي ۽ گستاخيءَ جي معنىٰ رکندو هو. انهن انهيءَ نيت سان چوڻ شروع ڪيو. حضرت سعد بن معاذ يهودين جي اصطلاح کان واقف هو، پاڻ هي ڪلمو هڪ ڏينهن انهن
ع ١٢ ٧ جي زبان مان ٻڌي، فرمايائين اي خدا جا دشمنو! توهان تي الله جي لعنت
١٢ هجي، جيڪڏهن مون هينئر ڪنهن جي وات مان هي ڪلمو ٻڌو ته ان کي قتل ڪندس. يهودين چيو ته اسان تي توهان ڪاوڙجو ٿا، مسلمان به ته اهوئي چوندا آهن. ان تي پاڻ ڏکويل ٿي ڪري خدمت اقدس ۾ حاضر ٿيو ئي مس ته هيءَ آيت نازل ٿي، جنهن ۾ رَاعِنَا چوڻ جي منع فرمائي وئي ۽ ان معنىٰ جو ٻيو لفظ اُنْظُرْنَا چوڻ جو حڪم ٿيو. مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو ته نبين سڳورن جي تعظيم ۽ عزت ۽ انهن جي خدمت ۾ ادب جا ڪلما عرض ڪرڻ فرض آهي ۽ جنهن ڪلمي ۾ ادب جي ڇڏڻ جو شڪ به هجي، اهو زبان تي آڻڻ ممنوع آهي. ١٨٦ سمورو وقت متوجه رهو ته جيئن هن عرض ڪرڻ جي ضرورت ئي نه رهي ته حضور توجه فرمايو. ڇو ته نبوت جي دربار جو اهوئي ادب آهي. مسئلو:- نبين جي دربار ۾ ماڻهوءَ کي ادب جي وڏن مرتبن جو لحاظ رکڻ لازم آهي. ١٨٧ مسئلو:- لِلْكٰفِرِيْنَ ۾ اشارو آهي ته نبين سڳورن جي حضور ۾ بي ادبي ڪفر آهي. ١٨٨ شان نزول يهودين جي هڪ جماعت مسلمانن سان دوستيءَ ۽ خيرخواهيءَ جو اظهار ڪندي هئي، انهن جي تڪذيب ۾ هيءَ آيت نازل ٿي. مسلمانن کي ٻڌايو ويو ته ڪافر خيرخواهيءَ جي دعوىٰ ۾ ڪوڙا آهن (جمل). ١٨٩ يعني ڪافر ڪتاب وارا ۽ مشرڪ ٻئي مسلمانن سان بغض رکن ٿا ۽ هن تڪ ۾ آهن ته انهن جي نبي محمد مصطفىٰ صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن کي نبوت ۽ وحي عطا ٿي ۽ مسلمانن کي اها وڏي نعمت ملي (خازن وغيره). ١٩٠ شان نزول: قرآن ڪريم اڳين شريعتن ۽ ڪتابن کي منسوخ فرمايو ته ڪافرن کي تمام گهڻي نفرت ٿي ۽ انهن ان تي طعنو ڪيو، ان تي هيءَ آيت ڪريمه نازل ٿي ۽ ٻڌايو ويو ته منسوخ به خدا جي طرف کان آهي ۽ ناسخ به، ٻئي صحيح حڪمتون آهن ۽ ناسخ ڪڏهن منسوخ کان زياده آسان ۽ نفعي وارو ٿيندو آهي، قدرت الاهيءَ تي يقين رکڻ وارن کي ان ۾ تردد جي جاءِ نه آهي. ڪائنات ۾ مشاهدو ڪيو وڃي ته الله تعاليٰ رات کي ڏينهن سان، سرديءَ کي گرميءَ سان، ننڍپڻ کي جوانيءَ سان، تندرستيءَ کي بيماريءَ سان ۽ بهار کي خزان سان منسوخ فرمائي ٿو. هي سڀ نسخ ۽ تبديليون ان جي قدرت جا دليل آهن ته هڪ آيت ۽ هڪ حڪم جي منسوخ ٿيڻ ۾ ڪهڙو تعجب آهي! نسخ حقيقت ۾ اڳين حڪم جي مدت جو بيان هوندو آهي ته اهو حڪم ان مدت لاءِ هو ۽ عين حڪمت هو. ڪافرن جي بي سمجهيءَ آهي جو نسخ تي اعتراض ڪن ٿا ۽ ڪتاب وارن جو اعتراض سندن عقيدن جي لحاظ کان به غلط آهي. انهن کي حضرت آدم عليه السلام جي شريعت جي حڪمن جي منسوخيت تسليم ڪرڻي پوندي. هي مڃڻو پوندو ته ڇنڇر جي ڏينهن دنيوي ڪم انهن کان اڳ حرام نه هو، انهن تي حرام ٿيو، هي اقرار به لازم ٿيندو ته توريت ۾ حضرت نوح عليه السلام جي امت جي لاءِ سمورا جانور حلال هجڻ بيان ڪيو ويو ۽ حضرت موسىٰ عليه السلام تي گهڻا حرام ڪيا ويا. انهن حڪمن جي هوندي نسخ جو انڪار ڪهڙيءَ طرح ممڪن آهي. مسئلو: جهڙيءَ طرح آيت، ٻيءَ آيت سان منسوخ ٿئي ٿي، اهڙيءَ طرح حديث متواتر سان به ٿئي ٿي. مسئلو:- نسخ ڪڏهن فقط تلاوت جو هوندو آهي، ڪڏهن صرف حڪم جو، ڪڏهن تلاوت ۽ حڪم ٻنهيءَ جو. بيهقي ابو امامه کان روايت ڪئي ته هڪ انصاري صحابي رات جو تهجد جي لاءِ اٿيو ۽ سورة فاتحه کان پوءِ جيڪا سورة هميشه پڙهندو هو ان کي پڙهڻ گهريائين، پر اها بلڪل ياد نه آئي ۽ بسم الله کان سواءِ ڪجهه نه پڙهي سگهيو. صبح جو ٻين صحابين سڳورن سان ان جو ذڪر ڪيائين. انهن سڳورن فرمايو ته اسان جو به اهوئي حال آهي. اها سورة اسان کي به ياد هئي ۽ هاڻ اسان جي حافظي ۾ نه رهي آهي. سمورن گڏجي سيد عالم صلى الله عليه وسلم جي خدمت اقدس ۾ اهو واقعو عرض ڪيو. حضور جن فرمايو اڄ رات اها سورة مٽي ڪئي وئي، ان جو حڪم ۽ تلاوت ٻئي منسوخ ٿيا. ڪاغذن تي اها لکي وئي هئي، انهن تي نقش به باقي نه رهيو.

مِنْ وَّلِيٍّ وَّلَا نَصِيْرٍ ﴿١٠٧﴾ اَمْ تُرِيْدُوْنَ اَنْ تَسْـَٔلُوْا رَسُوْلَكُمْ
ڪندڙ ۽ نہ مددگار آهي. ڇا اوهان پنهنجي رسول کان اهڙو سوال ڪرڻ گهرو ٿا جهڙو ١٩١ موسىٰ
كَمَا سُئِلَ مُوْسٰى مِنْ قَبْلُ ؕ وَمَنْ يَّتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيْمَانِ
کان اڳ ٿيو هو ۽ جيڪو ايمان جي عيوض ڪفر وٺي تہ ١٩٢ اهو سڌي
فَقَدْ ضَلَّ سَوَآءَ السَّبِيْلِ ﴿١٠٨﴾ وَدَّ كَثِيْرٌ مِّنْ اَهْلِ الْكِتٰبِ لَوْ يَرُدُّوْنَكُمْ
رستي کان ڀٽڪي ويو. ڪتاب وارن مان گهڻن گهريو تہ ١٩٣ جيڪر اوهان کي
مِّنْۢ بَعْدِ اِيْمَانِكُمْ كُفَّارًا ۚۖ حَسَدًا مِّنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ مِّنْۢ
ايمان آڻڻ بعد ڪفر ڏانهن موٽائين، پنهنجي دلين جي ساڙ کان ١٩٤
بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ ۚ فَاعْفُوْا وَاصْفَحُوْا حَتّٰى يَاْتِيَ اللّٰهُ
ان کان پوءِ جو حق انهن تي چڱيءَ طرح ظاهر ٿي چڪو آهي، سو اوهان ڇڏي ڏيو ۽ معاف ڪريو ايستائين جو الله پنهنجو
بِاَمْرِهٖ ؕ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ﴿١٠٩﴾ وَاَقِيْمُوا الصَّلٰوةَ
حڪم موڪلي، بيشڪ الله هر هڪ شيءِ تي قادر آهي. ۽ نماز قائم رکو ۽
وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ؕ وَمَا تُقَدِّمُوْا لِاَنْفُسِكُمْ مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوْهُ عِنْدَ
زڪواة ڏيو ١٩٥ ۽ اوهان پنهنجي جانين لاءِ جيڪا چڱائي اڳتي موڪليندا، سا الله وٽ
اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ ﴿١١٠﴾ وَقَالُوْا لَنْ يَّدْخُلَ الْجَنَّةَ
لهندا، بيشڪ الله اوهان جا ڪم ڏسي رهيو آهي. ۽ (ڪتاب وارن) چيو تہ بهشت ۾ ڪو
اِلَّا مَنْ كَانَ هُوْدًا اَوْ نَصٰرٰى ؕ تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ ؕ قُلْ هَاتُوْا بُرْهَانَكُمْ
يهودي ۽ نصارائي داخل ٿيندا ١٩٦ اهي سندن خيال آهن، اوهان فرمايو پنهنجو دليل آڻيو
اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿١١١﴾ بَلٰى ۚ مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهٗ لِلّٰهِ وَهُوَ
١٩٧ جيڪڏهن سچا آهيو. هائو (چو نہ) جنهن الله جي لاءِ پنهنجو منهن جهڪايو ۽ اهو
مُحْسِنٌ فَلَهٗۤ اَجْرُهٗ عِنْدَ رَبِّهٖ ۪ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ
نيڪوڪار آهي ١٩٨ تہ ان جو عيوض سندس پالڻهار وٽ آهي ۽ انهن کي نہ ڪو ڀئو ۽ نہ
يَحْزَنُوْنَ ﴿١١٢﴾ ع وَقَالَتِ الْيَهُوْدُ لَيْسَتِ النَّصٰرٰى عَلٰى شَيْءٍ ۪ وَّ
ڪو غم آهي ١٩٩ ۽ يهودين چيو نصارا ڪنهن (دين) تي نہ آهن، ۽

منزل

١٩١ شان نزول:- يهودين چيو اي محمد! (صلى الله عليه وسلم) اسان وٽ توهان اهو ڪتاب آڻيو، جيڪو آسمان کان هڪ ئي ڀيري نازل ٿئي. هيءَ آيت انهن جي حق ۾ نازل ٿي.

١٩٢ يعني جيڪي آيتون نازل ٿي چڪيون آهن، تن جي قبول ڪرڻ ۾ هرو ڀرو بحث ڪري ۽ ٻيون آيتون طلب ڪري. مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو تہ جنهن سوال ۾ فساد هجي، اهو بزرگن جي اڳيان پيش ڪرڻ جائز نہ آهي ۽ سڀ کان وڏو فساد هي آهي تہ ان سان نافرماني ظاهر ٿيندي هجي.

١٩٣ شان نزول:- جنگ احد کان پوءِ يهودين جي جماعت حضرت حذيفہ بن يمان ۽ عمار بن ياسر رضي الله عنهما کي چيو تہ جيڪڏهن توهان حق تي هجو ها تہ توهان کي شڪست نہ اچي ها، توهان اسان جي دين جي طرف واپس اچو. حضرت عمار فرمايو تہ توهان وٽ واعدو ٽوڙڻ ڪيئن آهي؟ انهن چيو نهايت برو، پاڻ فرمايائون تہ مان واعدو ڪيو آهي تہ زندگيءَ جي آخري گهڙيءَ تائين سيد عالم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم کان نہ ڦرندس ۽ ڪفر اختيار نہ ڪندس ۽ حضرت حذيفہ فرمايو تہ مان راضي ٿيس الله جي رب هجڻ، محمد مصطفىٰ صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جي رسول هجڻ، اسلام جي دين هجڻ، قرآن جي يقيني هجڻ، ڪعبي جي قبلي هجڻ ۽ مؤمنن جي ڀائر هجڻ کان. پوءِ اهي ٻئي سڳورا حضور صلى الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ ڪين واقعي جي خبر ڏنائون. حضور جن فرمايو تہ توهان چڱو ڪيو ۽ چوٽڪارو لڌو، ان تي هيءَ آيت نازل ٿي. _

١٩٤ اسلام جي سچائي ڄاڻڻ کان پوءِ يهودين جو مسلمانن جي ڪفر ۽ مرتد ٿيڻ جي تمنا ڪرڻ ۽ هي گهرڻ تہ اهي ايمان کان محروم ٿي وڃن، حسد جي ڪري هو، حسد وڏو ئي عيب آهي. مسئلو:- حديث شريف ۾ آهي تہ سيد عالم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن فرمايو تہ حسد کان بچو، اهو چڱاين کي اهڙي طرح کائيندو آهي جيئن باھ سُڪل ڪاٺيءَ کي. مسئلو:- حسد حرام آهي. مسئلو:- جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجي مال ۽ دولت يا اثر ۽ رعب سان گمراهي ۽ بي ديني پکيڙيندو هجي تہ ان جي فتني کان محفوظ رهڻ جي لاءِ ان جي نعمت جي زواليت جي تمنا حسد ۾ داخل نہ آهي ۽ حرام بہ نہ آهي.

١٣ ع ٩ ١٣

١٩٥ مؤمنن کي، يهودين کي معافي جي حڪم ڏيڻ کان پوءِ ڪين پنهنجي نفس جي اصلاح جي طرف متوجه فرمائي ٿو.

١٩٦ يعني يهودي چوندا آهن تہ جنت ۾ صرف يهودي داخل ٿيندا ۽ نصرانيءَ چوندا آهن تہ فقط نصراني ۽ اهي مسلمانن کي دين کان منحرف ڪرڻ جي لاءِ چوندا آهن؛ جيئن تہ نسخ وغيره جا بيهودا شبها انهن هن اميد تي پيش ڪيا هئا تہ مسلمانن کي پنهنجي دين ۾ ڪجھ تردد ٿي وڃي، اهڙي طرح انهن کي جنت کان مايوس ڪري اسلام کان ڦيرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن جيئن سيپاري جي ڇهاڙيءَ ۾ انهن جو هي مقولو ذڪر ٿيل آهي: وَقَالُوْا كُوْنُوْا هُوْدًا اَوْ نَصٰرٰى تَهْتَدُوْا. الله تعالىٰ انهن جي ان خيالِ باطل جو رد فرمائي ٿو. ١٩٧ مسئلو:- هن آيت مان معلوم ٿيو تہ نفي جي دعوىٰ ڪندڙ کي بہ دليل آڻڻ ضروري آهي، ان کان سواءِ دعوىٰ باطل ۽ ناقابل قبول ٿيندي. ١٩٨ تو ڙي اهو ڪنهن زماني، ڪنهن نسل يا ڪنهن قوم جو هجي. ١٩٩ هن ۾ اشارو آهي تہ يهودين ۽ نصارن جي هيءَ دعوىٰ تہ جنت جا فقط اهي ئي مالڪ آهن، بلڪل غلط آهي؛ ڇو تہ جنت ۾ داخل ٿيڻ صحيح عقيدي ۽ صالح عمل تي مرتب آهي ۽ هي انهن کي حاصل نہ آهي.

قَالَتِ النَّصٰرٰى لَيْسَتِ الْيَهُوْدُ عَلٰى شَیْءٍ ۙ وَّ هُمْ يَتْلُوْنَ
نصارن چيو ته يهودي ڪنهن (دين) تي نه آهن ٢٠٠ حالانڪ اهي ڪتاب پڙهن
الْكِتٰبَ ؕ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِيْنَ لَا يَعْلَمُوْنَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ ۚ فَاللّٰهُ
ٿا ٢٠١ اهڙيءَ طرح جاهلن (به) انهن جهڙي ڳالهه چئي، ٢٠٢ پوءِ الله
يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيْمَا كَانُوْا فِيْهِ يَخْتَلِفُوْنَ (۱۱۳) وَ مَنْ
انهن جي وچ ۾ قيامت جي ڏينهن فيصلو فرمائيندو، جنهن ڳالهه ۾ جهڳڙو ڪري رهيا آهن، ۽
اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُّذْكَرَ فِيْهَا اسْمُهٗ
ڪيران کان وڌيڪ ظالم آهي ٢٠٣ جيڪو الله جي مسجدن کي منجهن خدا جي نالي وٺڻ کان روڪي ٢٠٤
وَ سَعٰى فِیْ خَرَابِهَا ؕ اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَّدْخُلُوْهَاۤ
۽ انهن جي ويران ڪرڻ ۾ ڪوشش ونئي ٢٠٥ انهن کي صرف ڊپ سان ئي مسجدن ۾ داخل
اِلَّا خَآئِفِيْنَ ؕ لَهُمْ فِی الدُّنْيَا خِزْیٌ وَّ لَهُمْ فِی الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ
ٿيڻ سونهندو هو. انهن لاءِ دنيا ۾ خواري آهي ٢٠٦ ۽ انهن لاءِ آخرت ۾ وڏو عذاب
عَظِيْمٌ (۱۱۴) وَ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ ۗ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ
آهي ٢٠٧ ۽ اوڀر اولهه سڀ الله جو ئي آهي، سو توهان جيڏانهن به منهن ڪريو اوڏانهن وجه الله (خدا جي رحمت توهان طرف متوجه) آهي.
اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ (۱۱۵) وَ قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا ۙ سُبْحٰنَهٗ ؕ
بيشڪ الله ڪشادگيءَ وارو علم وارو آهي. ۽ چيائون خدا پنهنجي لاءِ اولاد رکيو آهي، اهو (ان) پاڪ آهي ٢٠٨ (اولاد کان)
بَلْ لَّهٗ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ ؕ كُلٌّ لَّهٗ قٰنِتُوْنَ (۱۱۶) بَدِيْعُ
بلڪ جيڪي آسمانن ۾ ۽ زمين ۾ آهي ٢٠٩ سو سندس ملڪيت آهي، سڀ ان جي آڏو ڪنڌ جهڪائيندڙ آهن. آسمانن ۽
السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ ؕ وَ اِذَا قَضٰۤى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُوْلُ لَهٗ كُنْ فَيَكُوْنُ (۱۱۷)
زمين جو نئون پيدا ڪندڙ آهي ٢١٠ ۽ جڏهن ڪنهن ڳالهه (ڪم) جو فيصلو ڪري ته ان کي ايترو فرمائي ٿو ته ٿي وڃ! اها ٿي ويندي
وَ قَالَ الَّذِيْنَ لَا يَعْلَمُوْنَ لَوْ لَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ اَوْ تَاْتِيْنَاۤ اٰيَةٌ ؕ
ٿي پوي ٿي ٢١١ ۽ جاهلن چيو ته ٢١٢ الله اسان سان ڇو نٿو ڳالهائي ٢١٣ يا اسان کي ڪا نشاني ملي. ٢١٤
كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِّثْلَ قَوْلِهِمْ ؕ تَشَابَهَتْ
اهڙيءَ طرح انهن کان اڳين به انهن جهڙي ڳالهه ڪئي هئي. هنن جون ۽ انهن جون

منزل ١

٢٠٠ شان نزول:- نجران جي نصرانين جو وفد سيد عالم صلى الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ آيو، پوءِ يهودين جا عالم آيا ۽ ٻنهي ۾ مناظرو شروع ٿي ويو، آواز بلند ٿي ويا، شور ٿيو. يهودين چيو نصارن جو ڪو دين ڪونه آهي ۽ حضرت عيسى عليه السلام ۽ انجيل جو انڪار ڪيائون. اهڙيءَ طرح نصارن يهودين کي چيو ته توهان جو ڪو دين نه آهي ۽ حضرت موسى عليه السلام ۽ توريت جو انڪار ڪيائون. ان باري ۾ هيءَ آيت نازل ٿي. ٢٠١ يعني باوجود علم جي انهن اهڙي جاهلانه گفتگو ڪئي، حالانڪ انجيل، جنهن کي نصاري مڃين ٿا، ان ۾ توريت ۽ حضرت موسى عليه السلام جي نبوت جي تصديق آهي. اهڙيءَ طرح توريت جنهن کي يهودي مڃين ٿا، ان ۾ حضرت عيسى عليه السلام جي نبوت ۽ انهن سمورن حڪمن جي تصديق آهي، جيڪي کيس الله تعالى جي طرف کان عطا ٿيا. ٢٠٢ ڪتاب وارن عالمن وانگر اهي جاهل، جيڪي نه علم رکندا هئا، نه ڪتاب، جيئن ته بت پرست، باه پرست وغيره، انهن هر هڪ دين واري جي تڪذيب شروع ڪئي ۽ چيو ته اهو ڪجهه نه آهي. انهن جاهلن مان عرب مان مشرڪ به آهن، جن نبي ڪريم صلى الله تعالى عليه وسلم ۽ سندن دين جي شان ۾ اهڙا ئي ڪلما چيا. ٢٠٣ شان نزول:- هيءَ آيت بيت المقدس جي بي عزتي متعلق نازل ٿي، جنهن جو مختصر واقعو هي آهي ته روم جي نصرانين بني اسرائيلن تي حملو ڪيو، انهن جي تجربيڪار ماڻهن کي قتل ڪيائون، انهن جي اولاد کي قيد ڪيائون، توريت کي ساڙي ڇڏيائون، بيت المقدس کي ويران ڪيائون، ان ۾ پليتي اڇلايائون، خنزير ذبح ڪيائون (معاذ الله) بيت المقدس خلافت فاروقيءَ تائين ويرانيءَ ۾ رهيو. سندس زماني مبارڪ ۾ مسلمانن ان کي ٺاهيو. هڪ قول هي به آهي ته هيءَ آيت مڪي جي مشرڪن جي حق ۾ نازل ٿي، جن اسلام جي شروعات ۾ حضور سيد عالم صلى الله تعالى عليه وسلم ۽ سندن صحابه ڪرام کي ڪعبي ۾ نماز پڙهڻ کان روڪيو هو ۽ جنگ حديبيه جي وقت ان ۾ نماز ۽ حج کان منع ڪيو هو. ٢٠٤ ذڪر، نماز، خطبي، تسبيح، وعظ ۽ نعت شريف سڀني کي شامل ڪيل آهي ۽ الله جي ذڪر کي منع ڪرڻ هر جاءِ تي برو آهي، خاص ڪري مسجدن ۾، جيڪي انهيءَ ڪم جي لاءِ ٺاهيون وڃن ٿيون. مسئلو:- جيڪو شخص مسجد کي ذڪر ۽ نماز کان معطل ڪري، اهو مسجد جو ويران ڪندڙ ۽ وڏو ظالم آهي. ٢٠٥ مسئلو:- مسجد جي ويراني جيئن ذڪر ۽ نماز روڪڻ سان ٿئي ٿي، تيئن ئي ان جي عمارت کي نقصان پهچائڻ ۽ بي حرمتيءَ سان به. ٢٠٦ دنيا ۾ انهن کي هيءَ خواري پهتي جو قتل ڪيا ويا، گرفتار ٿيا، جلاوطن ڪيا ويا. خلافت فاروقيءَ ۽ خلافت عثمانيءَ ۾ شام ملڪ سندن قبضي مان نڪري ويو، بيت المقدس مان ذلت ۽ خواريءَ سان ڪڍيا ويا. ٢٠٧ شان نزول:

صحابه ڪرام نبي ڪريم صلى الله عليه وسلم جن سان گڏ هڪ اونداهي رات ۾ سفر ۾ هئا ۽ قبلي جو طرف معلوم نه ٿي سگهيو، هر هڪ شخص، جنهن طرف ان جي دل بيٺي، نماز پڙهي. صبح جو سيد عالم صلى الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ حال عرض ڪيائون ته هيءَ آيت نازل ٿي. مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو ته جيڪڏهن قبلي جو طرف معلوم نه ٿي سگهي ته جنهن طرف دل بيهي ته اهي قبلو آهي، انهيءَ طرف منهن ڪري نماز پڙهي. هن آيت جي شان نزول ۾ ٻيو قول هيءُ آهي ته هيءَ ان مسافر جي حق ۾ نازل ٿي، جيڪو سواريءَ تي نفل ادا ڪري، ان جي سواري جنهن طرف متوجه ٿئي، ان طرف ان جي نماز درست آهي. بخاري ۽ مسلم جي حديثن مان هي ثابت آهي. هڪ قول هي آهي ته *انهن جي رد ۾ هيءَ آيت نازل ٿي، ته اوڀر ۽ اولهه سڀ الله جو آهي، جنهن طرف گهري قبلو مقرر فرمائي، ڪنهن کي اعتراض جو ڪهڙو حق (خازن). هڪ قول هيءُ آهي ته هيءَ آيت دعا جي حق ۾ وارد ٿي، حضور جن کان معلوم ڪيو ويو ته ڪهڙي طرف منهن ڪري دعا گهري وڃي. ان جي جواب ۾ هيءَ آيت نازل ٿي. هڪ قول هيءُ آهي ته هيءَ آيت حق کان پڇڻ ۽ فرار ٿيڻ ۾ آهي ۽ اَيْنَمَا تُوَلُّوْا جو خطاب انهن ماڻهن کي آهي، جيڪي الله جي ذڪر کي روڪن ٿا ۽ مسجدن کي ويران ڪرڻ ۾ ڪوشش ڪن ٿا، ته اهي دنيا جي خواريءَ ۽ آخرت جي عذاب کان ڪيڏانهن به ڀڄي نٿا سگهن، ڇو ته اولهه ۽ اوڀر سڀ الله جو آهي، جيڏانهن به ڀڄندا، اهو پڪڙيندو. ان تقدير تي وجه الله جي معنى خدا جو قرب ۽ حضور آهي (فتح العزيز). هڪ قول مطابق معنى هيءُ آهي ته جيڪڏهن ڪافر ڪعبة الله ۾ نماز کان منع ڪن ته توهان جي لاءِ سموري زمين مسجد ٺاهي وئي آهي، جتي گهرو، قبلي جي طرف منهن ڪري نماز پڙهو. ٢٠٨ شان نزول:- يهودين حضرت عزير کي ۽ نصارن حضرت عيسى کي خدا جو پٽ چيو. عرب جي مشرڪن، ملائڪن کي خدا جون ڌيئرون ٻڌايو. انهن جي رد ۾ هيءَ آيت نازل ٿي، فرمايائين سُبْحٰنَهٗ اهو پاڪ آهي ان کان ته ان جي اولاد هجي، ان جي طرف اولاد جي نسبت ڪرڻ، ان کي عيب لڳائڻ ۽ بي ادبي آهي. حديث ۾ آهي ته الله تعالى فرمائي ٿو ته ابن آدم مون کي گاريون ڏنيون، منهنجي لاءِ اولاد ٻڌائي، مان اولاد ۽ زال کان پاڪ آهيان. ٢٠٩ ۽ مملوڪ ٿيڻ، اولاد ٿيڻ جي نفي آهي، جڏهن سمورو جهان ان جو ملڪ آهي ته ڪو اولاد ڪيئن ٿي.

* جڏهن قبلو تبديل ڪرڻ جو حڪم ٿيو ته يهودين مسلمانن کي طعنا هڻيا

قُلُوْبُهُمْ ؕ قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيٰتِ لِقَوْمٍ يُّوْقِنُوْنَ ﴿١١٨﴾ اِنَّآ اَرْسَلْنٰكَ

دليون هڪجهڙيون آهن ٢١٥ بيشڪ اسان ويساهه وارن لاءِ نشانيون بيان ڪري ڇڏيون آهن. ٢١٦ بيشڪ اسان توهان کي حق سان

بِالْحَقِّ بَشِيْرًا وَّنَذِيْرًا ۙ وَّلَا تُسْـَٔلُ عَنْ اَصْحٰبِ الْجَحِيْمِ ﴿١١٩﴾

خوشخبري ڏيندڙ ۽ ڊيڄاريندڙ ڪري موڪليو ۽ اوهان کان دوزخين بابت سوال ڪو نه ٿيندو ٢١٧ ۽ يهودي

وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُوْدُ وَلَا النَّصٰرٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ ؕ

۽ نصاري توهان کان هرگز راضي نه ٿيندا جيستائين جو توهان انهن جي دين جي پيروي نه ڪريو ٢١٨ توهان فرمايو ته

قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى ؕ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَآءَهُمْ

الله جي هدايت ئي (قابل اتباع) هدايت آهي ٢١٩ ۽ اي ٻڌندڙ! جاڻ حاصل ٿيڻ بعد به جيڪڏهن تون

بَعْدَ الَّذِيْ جَآءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَّلِيٍّ وَّلَا

انهن جي خواهشن جي پيروي ڪئي ته توکي الله کان ڪير بچائڻ وارو هوندو ۽ نه ڪو مددگار ٿيندو ٢٢٠

نَصِيْرٍ ﴿١٢٠﴾ اَلَّذِيْنَ اٰتَيْنٰهُمُ الْكِتٰبَ يَتْلُوْنَهٗ حَقَّ تِلَاوَتِهٖ ؕ اُولٰٓئِكَ

جن کي اسان ڪتاب ڏنو آهي، اهي جيئن پڙهڻ جو حق آهي (تيئن) ان جي تلاوت ڪن ٿا اهي ان تي ايمان رکن

يُؤْمِنُوْنَ بِهٖ ؕ وَمَنْ يَّكْفُرْ بِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخٰسِرُوْنَ ﴿١٢١﴾ يٰبَنِيْٓ

ٿا ۽ جيڪي ان جا منڪر ٿيندا ته اهي ئي نقصان وارا آهن. ٢٢١ اي يعقوب جي اولاد!

اِسْرَآءِيْلَ اذْكُرُوْا نِعْمَتِيَ الَّتِيْٓ اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنِّيْ فَضَّلْتُكُمْ

منهنجو احسان ياد ڪريو جيڪو مون اوهان تي ڪيو ۽ اهو جو مون اوهان کي ان زماني جي مڙني ماڻهن تي

عَلَى الْعٰلَمِيْنَ ﴿١٢٢﴾ وَاتَّقُوْا يَوْمًا لَّا تَجْزِيْ نَفْسٌ عَنْ نَّفْسٍ شَيْـًٔا وَّ

فضيلت ڏني ۽ ان ڏينهن کان ڊڄو (جهن ڏينهن) ڪو شخص ٻئي جو بدلو نه ٿيندو ۽ نه ڪنهن کان ڪجهه وٺي

لَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَّلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَّلَا هُمْ يُنْصَرُوْنَ ﴿١٢٣﴾ وَاِذِ

ڇڏيو ويندو ۽ نه ان (ڪافر) کي ڪا سفارش نفعو ڏيندي ٢٢٢ ۽ نه انهن جي مدد ٿيندي، ۽ جڏهن ٢٢٣

ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖمَ رَبُّهٗ بِكَلِمٰتٍ فَاَتَمَّهُنَّ ؕ قَالَ اِنِّيْ جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ

ابراهيم کي سندس پالڻهار ڪن ڳالهين سان آزمايو ٢٢٤ ته انهيءَ اهي پوريون ڪري ڏيکاريون ٢٢٥ فرمايائين آءٌ توکي ماڻهن جو اڳواڻ ڪرڻ وارو آهيان،

اِمَامًا ؕ قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِيْ ؕ قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظّٰلِمِيْنَ ﴿١٢٤﴾

عرض ڪيائين ۽ منهنجي اولاد مان (به امام ڪندين)؟ فرمايائين منهنجو عهد ظالمن کي نه پهچندو ٢٢٦ ۽ (پاڪ رهو)

وقف منزل

ع ٩ ١٤ ١٤

سگهي ٿو. مسئلو:- جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي اولاد جو مالڪ ٿي وڃي ته اها اولاد ان وقت آزاد ٿي ويندي. ٢١٠ جنهن ڪنهن اڳين مثال کان سواءِ شين کي عدم مان وجود عطا فرمايو. ٢١١ يعني ڪائنات ان جي ارادي فرمائيندي ئي وجود ۾ اچي وڃي ٿي. ٢١٢ يعني ڪتاب وارا يا مشرڪ. ٢١٣ يعني بغير واسطي جي پاڻ ڇو نه ٿو فرمائي، جيئن ملائڪن ۽ نبين سان ڪلام فرمائي ٿو. هي انهن جي مڪمل تڪبر ۽ نهايت سرڪشي هئي جو انهن پاڻ کي نبين ۽ ملائڪن جي برابر سمجهيو. شان نزول:- رافع بن خزيمه حضور اقدس صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن کي چيو، جيڪڏهن توهان الله جا رسول آهيو ته الله کي فرمايو ته اهو اسان سان ڳالهائي، اسان پاڻ ٻڌون. ان تي هيءَ آيت نازل ٿي. ٢١٤ ضد جي ڪري هي انهن آيتن جو انڪار آهي، جيڪي الله تعالىٰ عطا فرمايون. ٢١٥ انڌائپ ۽ نابينائي ۽ ڪفر ۽ بي رحمي ۾ ۽ هن ۾ نبي ڪريم صلى الله عليه وسلم جن جي تسڪين خاطر فرمايو ويو ته توهان انهن جي سرڪشي ۽ مخالفتي انڪارن کان ڏکويل نه ٿيو. اڳيان ڪافر به نبين سان ايئن ئي ڪندا هئا. ٢١٦ يعني قرآن جون آيتون ۽ چٽا معجزا انصاف واري کي سيد عالم صلى الله عليه وسلم جي نبوت جي يقين ڏيارڻ جي لاءِ ڪافي آهن، مگر جيڪو يقين جو طالب نه هجي اهو دليلن مان فائدو وٺي نه ٿو سگهي. ٢١٧ ته انهن ايمان ڇو نه آندو، ان ڪري ته توهان پنهنجو تبليغ جو فرض پوري طرح ادا فرمائي ڇڏيو. ٢١٨ ۽ هي ناممڪن آهي، ڇو ته اهي ڪوڙ تي آهن. ٢١٩ اها ئي تابعداري جي قابل آهي ۽ ان کان سواءِ هر هڪ وات باطل ۽ گمراهي آهي. ٢٢٠ هي خطاب امتِ محمدي کي آهي ته جڏهن توهان ڄاڻو ته سيد عالم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن توهان کي حق ۽ هدايت آندي، ته پوءِ توهان هرگز ڪافرن جي خواهشن جي تابعداري نه ڪجو، جيڪڏهن ايئن ڪيو ته توهان کي ڪو الله جي عذاب کان بچائڻ وارو نه آهي. (خازن). ٢٢١ شان نزول:- حضرت ابن عباس رضى الله عنهما فرمايو ته هيءَ آيت اهلِ سفينه جي باري ۾ نازل ٿي، جيڪي جعفر بن ابي طالب سان گڏ بارگاه رسالت ۾ حاضر ٿيا هئا، انهن جو تعداد چاليهه هو: ٻٽيهه حبشي ۽ اٺ شامي راهب. انهن ۾ بحيرا راهب به هو. معنىٰ هي آهي ته حقيقت ۾ توريت تي ايمان آڻڻ وارا اهي آهن، جيڪي ان جي تلاوت جو حق ادا ڪن ٿا ۽ بغير تحريف ۽ تبديلي جي پڙهن ٿا ۽ ان جي معنىٰ سمجهن ٿا ۽ مڃن ٿا ۽ ان ۾ حضور سيد ڪائنات صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن جي نعت ۽ صفت ڏسي حضور جن تي ايمان آڻن ٿا ۽ جيڪي حضور جن جا منڪر ٿين ٿا، اهي توريت تي ايمان نه ٿا آرڪن. ٢٢٢ هن ۾ يهودين جو رد آهي جيڪي چوندا هئا ته اسان جا ابا ڏاڏا بزرگ ٿي گذريا آهن. اسان جي شفاعت ڪري ڇڏائيندا، انهن کي مايوس ڪيو وڃي ٿو ته شفاعت ڪافرن جي لاءِ نه آهي. ٢٢٣ حضرت ابراهيم عليه السلام جي ولادت سرزمين اهواز جي مقام سوس ۾ ٿي، پوءِ سندس والد کيس نمرود جي ملڪ بابل ۾ آندو. يهودي، نصاري ۽ عرب جا مشرڪ سڀ سندس فضل ۽ شرف جو اعتراف ۽ سندس نسل منجهان ٿيڻ تي فخر ڪن ٿا. الله تعالىٰ سندس اهي حالات بيان فرمايا، جن سان سڀني تي اسلام جو قبول ڪرڻ لازم ٿي وڃي ٿو، ڇو ته جيڪي شيون الله تعالىٰ مٿس واجب ڪيون، اهي اسلام جي خصائص مان آهن. ٢٢٤ خدائي آزمائش هيءَ آهي ته ٻانهي تي ڪا پابندي لازم فرمائي ۽ پوءِ ان تي ان جي کري ۽ کوٽي هجڻ جو اظهار ڪري. ٢٢٥ جيڪي ڳالهيون الله تعالىٰ حضرت ابراهيم عليه السلام تي آزمائش جي لاءِ واجب ڪيون هيون، انهن ۾ مفسرن جا چند قول آهن. قتاده جو قول آهي ته اهي حج جا احڪام آهن. مجاهد چيو ان مان اهي ڏهه شيون مُراد آهن، جيڪي ايندڙ آيتن ۾ مذڪور آهن. حضرت ابن عباس جو قول هي آهي ته اهي ڏهه شيون هي آهن. ١:- مڇون ڪترائڻ، ٢:- ڪرڙي ڪرڻ، ٣:- نڪ ۾ صفائي جي لاءِ پاڻي استعمال ڪرڻ، ٤:- ڏندڻ ڪرڻ، ٥:- مٿي ۾ سينڌ ڪڍڻ، ٦:- ننهن ڪترائڻ، ٧:- بغل جا وار ڪڙائڻ، ٨:- زيرناف وارن جي صفائي ڪرڻ، ٩:- طهر ڪرائڻ ۽ ١٠:- پاڻي سان استنجو ڪرڻ. هي سڀ شيون حضرت ابراهيم عليه السلام تي واجب هيون ۽ انهن مان اسان تي ڪي شيون واجب آهن ۽ ڪي سنت. ٢٢٦ مسئلو:- يعني تنهنجي اولاد ۾ جيڪي ظالم (ڪافر) آهن، اهي امامت جو منصب حاصل نه ڪندا. مسئلو:- هن مان معلوم ٿيو ته ڪافر مسلمانن جو اڳواڻ نه ٿو ٿي سگهي ۽ مسلمانن کي ان جي تابعداري ڪرڻ جائز نه آهي.

وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَاَمْنًا ؕ وَاتَّخِذُوْا مِنْ
جڏهن اسان بيت الله کي ماڻهن جي موٽڻ جو ماڳ ۲۲۷ ۽ امان ڪيوسون ۲۲۸ ۽ ابراهيم جي بيهڻ جي جاءِ کي نماز پڙهڻ
مَّقَامِ اِبْرٰهٖمَ مُصَلًّى ؕ وَعَهِدْنَاۤ اِلٰۤى اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِيْلَ اَنْ
جي جاءِ مقرر ڪري رکو ۲۲۹ ۽ اسان ابراهيم ۽ اسماعيل کي تاڪيد ڪيو ته منهنجي گهر کي طواف
طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّآئِفِيْنَ وَالْعٰكِفِيْنَ وَالرُّكَّعِ السُّجُوْدِ ﴿۱۲۵﴾ وَاِذْ
ڪندڙن ۽ اعتڪاف وارن ۽ رڪوع (۽) سجدو ڪندڙن لاءِ چڱيءَ طرح پاڪ ڪيو ۽ جڏهن ابراهيم
قَالَ اِبْرٰهٖمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا وَّارْزُقْ اَهْلَهٗ مِنَ
عرض ڪيو ته اي منهنجا پالڻهار! هن شهر (مڪي) کي امان وارو ڪر ۽ هن جي رهندڙن کي قسم قسم جي ميون مان روزي ڏي
الثَّمَرٰتِ مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ؕ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ
(انهن کي) جن کي انهن مان الله ۽ قيامت جي ڏينهن تي ايمان هجي ۲۳۰ فرمايائين جنهن ڪفر ڪيو ان کي به ٿورو (دنيا جو)
فَاُمَتِّعُهٗ قَلِيْلًا ثُمَّ اَضْطَرُّهٗۤ اِلٰى عَذَابِ النَّارِ ؕ وَبِئْسَ الْمَصِيْرُ ﴿۱۲۶﴾ وَ
نفعو ڏيندس، پوءِ ان کي دوزخ جي طرف مجبور ڪندس ۽ اها موٽي وڃڻ جي نهايت بڇڙي جاءِ آهي. ۽
اِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهٖمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعِيْلُ ؕ رَبَّنَا تَقَبَّلْ
جڏهن ابراهيم ۽ اسماعيل ان گهر جا بنياد بلند ٿي ڪيا هئا چوندا هئا ته اي اسان جا پالڻهار! اسان کان (هيءَ خدمت)
مِنَّا ؕ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيْعُ الْعَلِيْمُ ﴿۱۲۷﴾ رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ
قبول ڪر ۲۳۱ بيشڪ تون ئي ٻڌندڙ (۽) ڄاڻندڙ آهين. اي اسان جا پالڻهار! اسان کي پنهنجو فرمانبردار ڪر ۲۳۲ ۽ اسان جي
لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَاۤ اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّكَ ۪ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا
اولاد مان هڪ جماعت پنهنجي فرمانبردار ڪر ۽ اسان کي اسان جي عبادت جا قاعدا ڏيکار ۽ اسان تي پنهنجي رحمت سان
وَتُبْ عَلَيْنَا ۚ اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ ﴿۱۲۸﴾ رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيْهِمْ
رجوع ڪر ۲۳۳ بيشڪ تون ئي وڏو توبه قبول ڪندڙ ۽ ٻاجهارو آهين. اي اسان جا پالڻهار! انهن ۾ وڏي شان وارو
رَسُوْلًا مِّنْهُمْ يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ
رسول انهن مان ئي موڪل ۲۳۴ جيڪو منهن تنهنجو آيتون پڙهي ۽ کين تنهنجو ڪتاب ۲۳۵ ۽ پختو علم سيکاري ۲۳۶
وَيُزَكِّيْهِمْ ؕ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ﴿۱۲۹﴾ وَمَنْ يَّرْغَبُ عَنْ مِّلَّةِ
۽ انهن کي چڱيءَ طرح پاڪ ڪري ۲۳۷ بيشڪ تون ئي غالب (۽) حڪمت وارو آهين. ۽ ابراهيم جي دين کان (ٻيو) ڪير منهن موڙيندو ۲۳۸

۲۲۷ بيت مان ڪعبو شريف مراد آهي ۽ ان ۾ سمورو حرم شريف داخل آهي. ۲۲۸ امن بڻائڻ مان مراد هيءَ آهي ته ڪعبة الله جي حرم ۾ قتل ۽ ڦرلٽ حرام آهي يا هي ته اتي شڪار کي به امن آهي، ايستائين جو حرم شريف ۾ شينهن ۽ بگهڙ به شڪار جو تعاقب نه ٿا ڪن، ڇڏي موٽي وڃن ٿا. هڪ قول هي آهي ته مؤمن ان ۾ داخل ٿي ڪري عذاب کان امن وارو ٿي وڃي ٿو. حرم کي حرم ان ڪري چيو وڃي ٿو ته ان ۾ قتل، ظلم ۽ شڪار منع ۽ حرام آهي. (احمدي) جيڪڏهن ڪو مجرم به داخل ٿي وڃي ته اتي ان کي پڪڙيو نه ويندو. (مدارڪ) ۲۲۹ مقامِ ابراهيم اهو پٿر آهي جنهن تي بيهي ڪري حضرت ابراهيم عليه السلام ڪعبه معظمه جي اڏاوت فرمائي ۽ ان ۾ سندس قدم مبارڪ جو نشان هو، ان کي نماز جي جاءِ بڻائڻ جو امر مستحب هجڻ جي لاءِ آهي. هڪ قول هي آهي ته ان نماز مان طواف جون ٻه رڪعتون مراد آهن. (احمدي وغيره) ۲۳۰ جڏهن ته امامت جي باري ۾ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظّٰلِمِيْنَ ارشاد ٿي چڪو هو، تنهن ڪري حضرت ابراهيم عليه السلام هن دعا ۾ مؤمنن کي خاص فرمايو ۽ اهو ئي ادب جو شان هو. الله تعالىٰ ڪرم ڪيو، دعا قبول فرمائي ۽ ارشاد فرمايو ته رزق سڀني کي ڏنو ويندو، مؤمن کي به ڪافر کي به، پر ڪافر جو رزق ٿورو آهي، يعني صرف دنيوي زندگيءَ ۾ اهو حصي وارو ٿي سگهي ٿو. ۲۳۱ پهريئن پيري ڪعبه معظمه جو بنياد حضرت آدم عليه السلام رکيو ۽ نوح جي طوفان کان پوءِ حضرت ابراهيم عليه السلام انهيءَ بنياد تي اڏاوت فرمائي. هيءَ اڏاوت خاص سندن هٿن مبارڪن سان ٿي. ان جي لاءِ پٿر آڻڻ جي خدمت ۽ سعادت حضرت اسماعيل عليه السلام کي حاصل ٿي. ٻنهي سڳورن ان وقت هيءَ دعا گهري ته اي پالڻهار! اسان جي هيءَ طاعت ۽ خدمت قبول فرماءِ. ۲۳۲ اهي حضرات الله تعالىٰ جا فرمانبردار ۽ مخلص ٻانها هئا، پوءِ به هيءَ دعا ان جي لاءِ آهي ته طاعت ۽ اخلاص ۾ اڃا وڌيڪ ڪمال جي طلب رکن ٿا. طاعت جي ذوق مان ڍاو نه ٿو ٿئي، سبحان الله ؎ فڪر هر ڪس بقدر همت اوست. ۲۳۳ حضرت ابراهيم ۽ حضرت اسماعيل عليهما السلام معصوم آهن. سندن طرف کان ته هيءَ
۱۵ ع ۸ ۱۵ نوڙت آهي ۽ الله وارن جي لاءِ تعليم آهي. مسئلو:- ته هي مقام دعا جي قبول ٿيڻ جو آهي ۽ هتي دعا ۽ توبه ابراهيمي سنت آهي. ۲۳۴ يعني حضرت ابراهيم ۽ حضرت اسماعيل جي دعا ۾ هيءَ دعا سيد الانبياء صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن جي لاءِ هئي، يعني ڪعبه معظمه جي اڏاوت جي وڏي خدمت بجا آڻڻ ۽ توبه ۽

بخشش گهرڻ کان پوءِ حضرت ابراهيم ۽ اسماعيل عليهما السلام جن هيءَ دعا گهري ته اي پالڻهار پنهنجي محبوب نبي آخر الزمان صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن کي اسان جي نسل ۾ ظاهر فرماءِ ۽ شرف اسان کي عنايت ڪر. اها دعا قبول ٿي ۽ انهن ٻنهي سڳورن جي نسل ۾ حضور جن کان سواءِ ڪو نبي نه ٿيو. حضرت ابراهيم جي اولاد ۾ باقي نبي حضرت اسحاق جي نسل مان آهن. مسئلو: سيد عالم صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن پنهنجو ميلاد شريف پاڻ بيان فرمايو. امام بغوي هڪ حديث بيان فرمائي ته حضور جن فرمايو ته مان الله تعالىٰ وٽ خاتم النبيين لکيل هيس، ان حال ۾ جو حضرت آدم جو پتلو مٽيءَ ۽ پاڻيءَ ۾ هو. مان توهان کي پنهنجي ابتدائي حال جي خبر ڏيان. مان ابراهيمي دعا آهيان، پنهنجي والده جي خواب جو تعبير آهيان، جيڪو ان منهنجيءَ ولادت جي وقت ڏٺو هو ۽ ان جي لاءِ هڪ نور چمڪندڙ ظاهر ٿيو جنهن سان شام ملڪ جا محلات انجي لاءِ روشن ٿي ويا. ان حديث ۾ ابراهيم جي دعا مان اهائي دعا مراد آهي، جيڪا هن آيت ۾ مذڪور آهي. الله تعالىٰ اها دعا قبول فرمائي ۽ آخري زماني ۾ حضور سيد الانبياء صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جن کي مبعوث فرمايائين. الحمد لله على احسانه (جمل ۽ خازن). ۲۳۵ هن ڪتاب مان قرآن پاڪ ۽ ان جي تعليم مان ان جي حقيقتن ۽ معانئن جو سڪڻ مراد آهي. ۲۳۶ حڪمت جي معنىٰ ۾ گهڻا قول آهن. ڪن وٽ حڪمت مان فقه مراد آهي. قتاده جو قول آهي ته حڪمت سنت جو نالو آهي. ڪي چون ٿا ته حڪمت احڪام جي علم کي چوندا آهن. خلاصو هي ته حڪمت علم اسرار آهي. ۲۳۷ پاڪ ڪرڻ جي اها معنىٰ آهي ته نفس ۽ روحن جي پٺيءَ کي دشمنيءَ کان پاڪ ڪري، پردا ڪڍي ۽ قابليت جي آئيني جي روشني فرمائي ڪري انهن کي انهيءَ قابل ڪري ڇڏي ته جيئن انهن ۾ حقيقتون ظاهر ٿي سگهن. ۲۳۸ شان نزول:- يهودين جي عالمن مان حضرت عبد الله بن سلام اسلام آڻڻ کان پوءِ پنهنجن ٻن ڀائٽين مهاجر ۽ سلمه کي اسلام جي دعوت ڏني ۽ انهن کي فرمايائين ته توهان کي معلوم آهي ته الله تعالىٰ توريت ۾ فرمايو آهي ته مان اولاد اسماعيل مان هڪ نبي پيدا ڪندس، جنهن جو نالو احمد هوندو. جيڪو ان تي ايمان آڻيندو اهو ڪامياب ٿيندو ۽ جيڪو ايمان نه آڻيندو، اهو لعنتي آهي. اهو ٻڌي سلمه ايمان آندو ۽ مهاجر اسلام کان انڪار ڪيو. ان تي الله تعالىٰ هيءَ آيت نازل فرمائي ظاهر ڪري ڇڏيو ته جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام پاڻ هن رسول معظم جي مبعوث ٿيڻ جي دعا فرمائي ته جيڪو ان جي دين کان ڦري اهو حضرت ابراهيم جي دين کان ڦريو. هن

اِبْرٰهٖمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهٗ ؕ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنٰهُ فِى الدُّنْيَا ۚ

سواءِ ان جي جيڪو دل جو احمق (جاهل) آهي ۽ بيشڪ ضرور اسان ان کي دنيا ۾ چونڊيو. ٢٣٩

وَاِنَّهٗ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصّٰلِحِيْنَ ﴿۱۳۰﴾ اِذْ قَالَ لَهٗ رَبُّهٗۤ اَسْلِمْ ۙ

۽ بيشڪ هو آخرت ۾ اسان جي خاص قرب جي قابليت وارن مان آهي ٢٤٠ جڏهن ان کي سندس پالڻهار فرمايو ته ڪنڌ جهڪاءِ

قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعٰلَمِيْنَ ﴿۱۳۱﴾ وَوَصّٰى بِهَاۤ اِبْرٰهٖمُ بَنِيْهِ

عرض ڪيائين مون ان جي لاءِ ڪنڌ جهڪايو جيڪو ساري جهان جو پالڻهار آهي ۽ انهيءَ دين جي ابراهيم پنهنجي پٽن کي ۽ يعقوب (پنهنجي

وَيَعْقُوْبُ ؕ يٰبَنِىَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّيْنَ فَلَا تَمُوْتُنَّ

پٽن کي) وصيت ڪئي، اي منهنجا پٽو! بيشڪ الله هي دين اوهان لاءِ چونڊيو آهي، پوءِ اوهان

اِلَّا وَاَنْتُمْ مُّسْلِمُوْنَ ﴿۱۳۲﴾ ؕ اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَآءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوْبَ

مسلمان ٿي مرجو. بلڪ خود توهان مان ٿي موجود هئا ٢٤١ جنهن وقت يعقوب تي

الْمَوْتُ ۙ اِذْ قَالَ لِبَنِيْهِ مَا تَعْبُدُوْنَ مِنْ بَعْدِىْ ؕ قَالُوْا نَعْبُدُ

موت آيو، جڏهن پنهنجي پٽن کي فرمايو ته مون کان پوءِ ڪنهن جي پوڄا ڪندؤ؟ چيائون اسان ان جي پوڄا ڪنداسون

اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَآئِكَ اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِيْلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهًا

جيڪو توهان جو خدا آهي ۽ توهان جي ڏاڏي ابراهيم ۽ اسماعيل ٢٤٢ ۽ اسحاق جو جيڪو اڪيلو

وَّاحِدًا ۚۖ وَّنَحْنُ لَهٗ مُسْلِمُوْنَ ﴿۱۳۳﴾ تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ ۚ لَهَا مَا

خدا آهي، ۽ اسان ان جي آڏو ڪنڌ جهڪائيندڙ آهيون ٢٤٣. هي هڪ اُمت آهي جيڪا گذري چڪي ٢٤٤ (هاڻ انهن تي بهتان

كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَّا كَسَبْتُمْ ۚ وَلَا تُسْئَلُوْنَ عَمَّا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ﴿۱۳۴﴾ وَ

نه هڻو) انهن لاءِ آهي جيڪي انهن ڪمايو ۽ اوهان لاءِ آهي جيڪي اوهان ڪمايو، ۽ انهن جي ڪمن جي اوهان کان پڇا نه ٿيندي ۽

قَالُوْا كُوْنُوْا هُوْدًا اَوْ نَصٰرٰى تَهْتَدُوْا ؕ قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهٖمَ

(ڪتاب وارن) چيو ٢٤٥ يهودي يا نصاري ٿيو ته سڌو رستو لهندؤ، اوهان فرمايو بلڪ اسان ته ابراهيم جو دين وٺون ٿا

حَنِيْفًا ؕ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ ﴿۱۳۵﴾ قُوْلُوْۤا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَاۤ اُنْزِلَ

جيڪو هر باطل کان جدا آهي ۽ هو مشرڪن مان نه هو ٢٤٦ (هيئن) چئو ته اسان ايمان آندو الله تي ۽ ان تي جيڪو

اِلَيْنَا وَمَاۤ اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِيْلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوْبَ

اسان ڏي لاٿو ويو ۽ جيڪو ابراهيم ۽ اسماعيل ۽ اسحاق ۽ يعقوب

۾ يهودين، نصارن ۽ عرب جي مشرڪن ڏانهن اشارو آهي، جيڪي پاڻ کي عزت ۽ فخر واسطي حضرت ابراهيم عليه السلام ڏانهن منسوب ڪندا هئا. جڏهن ان جي دين کان ڦري ويا ته پوءِ شرافت ڪٿي رهي.

٢٣٩ رسالت ۽ دوستيءَ سان گڏ رسول ۽ خليل بنايو.

٢٤٠ جن جي لاءِ بلند درجا آهن پوءِ حضرت ابراهيم عليه السلام ۾ ٻنهي جهانن جي عزت جو جامع آهي ته پوءِ طريقت ۽ ملت کان ڦرڻ وارو ضرور نادان ۽ بيوقوف آهي.

٢٤١ شان نزول:- هيءَ آيت يهودين جي حق ۾ نازل ٿي. انهن چيو هو ته حضرت يعقوب عليه السلام پنهنجيءَ وفات جي ڏينهن پنهنجيءَ اولاد کي يهودي رهڻ جي وصيت ڪئي هئي. الله تعالیٰ انهن جي ان بهتان جي رد ۾ هيءَ آيت نازل فرمائي (خازن). معنيٰ هيءَ آهي ته اي بني اسرائيلو! توهان جا اڳيان ماڻهو حضرت يعقوب عليه السلام جي آخري وقت ان وقت موجود هئا، جنهن وقت ان پنهنجن پٽن کي سڏي انهن کان اسلام ۽ توحيد جو اقرار ورتو هو ۽ هي اقرار ورتو هو جيڪو آيت ۾ ذڪر ٿيل آهي.

٢٤٢ حضرت اسماعيل عليه السلام کي حضرت يعقوب عليه السلام جي ابن ۾ داخل ڪرڻ هن لاءِ آهي جو حضرت اسماعيل سندس چاچو آهي ۽ چاچو پيءُ جي جاءِ تي هوندو آهي. جيئن حديث شريف ۾ آهي ۽ سندس نالو حضرت اسحاق عليه السلام کان اڳ ذڪر فرمائڻ ٻن سببن جي ڪري آهي: هڪ هيءُ ته هو حضرت اسحاق عليه السلام کان چوڏهن سال وڏو آهي. ٻيو هن لاءِ ته هو حضرت سيد الانبياء عليه الصلوٰة والسلام جن جو ڏاڏو آهي.

٢٤٣ يعني حضرت ابراهيم ۽ يعقوب عليهما السلام ۽ سندن مسلمان اولاد.

٢٤٤ اي يهوديو! توهان انهن تي بهتان نه هڻو.

٢٤٥ شان نزول:- حضرت ابن عباس رضی الله عنهما فرمايو ته هيءَ آيت يهودين جي سردارن ۽ نجران جي نصرانين جي جواب ۾ نازل ٿي. يهودين مسلمانن کي هي چيو هو ته حضرت موسیٰ سڀني نبين ۾ سڀني کان افضل آهي ۽ توريت سڀني ڪتابن کان افضل آهي ۽ يهودي دين سڀني دينن کان اعلیٰ آهي، ان سان گڏ انهن حضرت سيد ڪائنات صلی الله عليه وسلم انجيل ۽ قرآن جو ڪفر ڪري مسلمانن کي چيو هو ته يهودي ٿي وڃو، اهڙيءَ طرح نصرانين به پنهنجي ئي دين کي سچو ٻڌائي مسلمانن کي نصراني ٿيڻ جو چيو هو، ان تي هيءَ آيت نازل ٿي. ٢٤٦ هن ۾ يهودين ۽ نصارن ڏانهن اشارو آهي ته توهان مشرڪ آهيو، ان ڪري ملتِ ابراهيم تي هجڻ جي دعوىٰ جيڪا توهان ڪريو ٿا سا باطل آهي. ان کان پوءِ مسلمانن کي خطاب فرمايو وڃي ٿو ته اهي انهن يهودين ۽ نصارن کي هي چئي ڇڏين قُوْلُوْٓا اٰمَنَّا الاٰية.

وَالْاَسْبَاطِ وَمَآ اُوْتِيَ مُوْسٰى وَعِيْسٰى وَمَآ اُوْتِيَ النَّبِيُّوْنَ
۽ (ان جي) اولاد ڏانهن لاٿو ويو ۽ جيڪو موسيٰ ۽ عيسيٰ کي عطا ڪيو ويو ۽ جيڪو ٻين نبين کي سندن پالڻهار
مِنْ رَّبِّهِمْ ۚ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِّنْهُمْ ۖ وَنَحْنُ لَهٗ
طرفان عطا ٿيو. اسان انهن ۾ (ڪنهن تي ايمان آڻڻ ۾) ڪو فرق نه ٿا ڪريون ۽ اسان الله جي آڏو ڪنڌ جهڪائيندڙ آهيون.
مُسْلِمُوْنَ ﴿١٣٦﴾ فَاِنْ اٰمَنُوْا بِمِثْلِ مَآ اٰمَنْتُمْ بِهٖ فَقَدِ اهْتَدَوْا ۚ
پوءِ جيڪڏهن اهي به ائين ئي ايمان آڻين جيئن اوهان آندو آهي پوءِ تحقيق هدايت وارا ٿيندا ۽ جيڪڏهن منهن ڦيرين ته اهي نري
وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا هُمْ فِيْ شِقَاقٍ ۚ فَسَيَكْفِيْكَهُمُ اللّٰهُ ۚ وَهُوَ السَّمِيْعُ
ضد ۾ آهن[٢٤٧]. سو (اي محبوب!) سگهو الله توکي انهن جي طرفان ڪفايت ڪندو ۽ اهو ئي ٻڌندڙ (۽) ڄاڻندڙ آهي[٢٤٨]
الْعَلِيْمُ ﴿١٣٧﴾ صِبْغَةَ اللّٰهِ ۚ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً ۫ وَّ
اسان ٻانهن کي الله جي رنگ ۾ رڱيو آهي[٢٤٩] سهڻو رنگ ڏيڻ ۾ الله کان وڌيڪ ڪير آهي ۽ اسان ان جي ئي پوڄا ڪندڙ آهيون.
نَحْنُ لَهٗ عٰبِدُوْنَ ﴿١٣٨﴾ قُلْ اَتُحَآجُّوْنَنَا فِي اللّٰهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ ۚ
توهان فرمايو ڇا الله جي باري ۾ جهڳڙو ڪريو ٿا[٢٥٠] حالانڪ اهو اسان جو مالڪ ۽ اوهان جو مالڪ آهي[٢٥١] ۽ اسان جا ڪم اسان لاءِ
وَلَنَآ اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ ۚ وَنَحْنُ لَهٗ مُخْلِصُوْنَ ﴿١٣٩﴾ اَمْ
۽ اوهان جا ڪرتوت اوهان لاءِ آهن ۽ اسان فقط ان جا ئي آهيون[٢٥٢]. بلڪ توهان هيئن چئو ٿا آهيو
تَقُوْلُوْنَ اِنَّ اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِيْلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوْبَ وَ
ته ابراهيم ۽ اسماعيل ۽ اسحاق ۽ يعقوب ۽ انهن جا پٽ
الْاَسْبَاطَ كَانُوْا هُوْدًا اَوْ نَصٰرٰى ۚ قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ ۚ
يهودي يا نصارا هئا، اوهان فرمايو ته ڇا توهان کي علم وڌيڪ آهي[٢٥٣] يا الله کي ۽ ان کان
وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهٗ مِنَ اللّٰهِ ۚ وَمَا اللّٰهُ
وڌيڪ ظالم ٻيو ڪير آهي جيڪو اهڙي شاهدي لڪائي[٢٥٤] جيڪا الله وٽان وٽس هجي ۽ الله اوهان جي ڪرتوتن کان
بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُوْنَ ﴿١٤٠﴾ تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ ۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ
بي خبر نه آهي. اهو هڪ گروهه آهي جيڪو گذري چڪو؛ انهن لاءِ انهن جي ڪمائي
وَلَكُمْ مَّا كَسَبْتُمْ ۚ وَلَا تُسْئَلُوْنَ عَمَّا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ﴿١٤١﴾ ع
۽ اوهان لاءِ اوهان جي ڪمائي ۽ انهن جي ڪمن جي اوهان کان پڇا ڪا نه ٿيندي.

[٢٤٧] ۽ انهن ۾ حق جي طلب ڪرڻ جو شائبو به نه آهي.

[٢٤٨] هي الله جي طرف کان ذمو آهي ته اهو پنهنجي حبيب صلی الله تعالیٰ عليه وسلم جن کي غلبو عطا فرمائيندو ۽ ان ۾ غيب جي خبر آهي ته ايندڙ حاصل ٿيڻ واري فتح ۽ ڪاميابي جو اڳيئي اظهار فرمايائين. هن ۾ نبي ڪريم صلی الله عليه وسلم جن جو معجزو آهي ته الله تعالیٰ جو هي ذمو پورو ٿيو ۽ هي غيبي خبر سچي رهي. ڪافرن جي حسد ۽ دشمني ۽ انهن جي مڪرن کان حضور جن کي نقصان نه پهتو. حضور جن جي فتح ٿي. بني قريظه قتل ٿيا، بني نضير جلا وطن ڪيا ويا ۽ يهودين ۽ نصارن تي جزيه مقرر ٿيو.

[٢٤٩] يعني جهڙي طرح رنگ ڪپڙي جي باطن ۾ اثر ڪري ٿو، اهڙي طرح الله جي دين جا سچا عقيدا اسان جي رڳن ۾ سمايا ويا . اسان جو ظاهر ۽ باطن ۽ قلب ۽ قالب ان جي رنگ ۾ رچي ويو. اسان جو رنگ ظاهري رنگ نه آهي، جو ڪو به فائدو نه ڏي، بلڪ هي نفس کي پاڪ ڪري ٿو. ظاهر ۾ ان جا نشان طور طريقن ۽ فعلن ۾ ظاهر ٿيندا آهن. نصارا جڏهن پنهنجي دين ۾ ڪنهن کي داخل ڪندا هئا يا انهن وٽ ڪو ٻار پيدا ٿيندو هو ته پاڻي ۾ ڦڪو رنگ وجهي ان ۾ ان ٻار يا ان شخص کي غوطو ڏيندا هئا ۽ چوندا هئا ته هاڻي هي سچو نصراني ٿيو. ان جو هن آيت ۾ رد فرمايائين ته هي ظاهري رنگ ڪنهن ڪم جو نه آهي.

[٢٥٠] شان نزول:- يهودين مسلمانن کي چيو اسان پهرين ڪتاب وارا آهيون اسان جو قبلو پراڻو آهي، اسان جو دين قديم آهي، نبي اسان مان ٿيا آهن، جيڪڏهن سيد عالم صلی الله تعالیٰ عليه وسلم جن نبي هجن ها ته اسان مان ئي هجن ها. ان تي هي آيت ڪريمه نازل ٿي.

[٢٥١] ان کي اختيار آهي ته پنهنجن ٻانهن مان جنهن کي گهري نبي بڻائي. عرب مان هجي يا عجم مان.

[٢٥٢] ڪنهن ٻي کي الله سان شريڪ نه ٿا ڪريون ۽ عبادت ۽ طاعت خالص انهيءَ جي لاءِ ڪريون ٿا. پوءِ اسان اڪرام جا حقدار آهيون.

[٢٥٣] ان جو قطعي جواب اهو ئي آهي ته الله ئي وڌيڪ ڄاڻندڙ آهي. پوءِ
١٦ جڏهن انهيءَ فرمايو مَا كَانَ اِبْرٰهِيْمُ يَهُوْدِيًّا وَّلَا نَصْرَانِيًّا. پوءِ توهان جو
ع ١٢ هي قول باطل ٿيو.
١٦

[٢٥٤] هي يهودين جو احوال آهي، جن الله جون شاهديون لڪايون جيڪي توريت ۾ ذڪر ٿيل هيون ته محمد صلی الله عليه وسلم جن سندن ئي نبي آهن ۽ ان جي هي نعت ۽ صفتون آهن ۽ حضرت ابراهيم مسلمان آهي ۽ مقبول دين اسلام آهي نه يهوديت نه نصرانيت.